

მეცნიერული კულტურის ისტორიის ბიბლიოთეკა
I

ერნსტ ჰერცფელდ

კულტურული ურთიერთობანი
კველს აღმოცავლეთუი

გერმანულიდან გადმოთარგმნილი
ლ. მუსხელიშვილის მიერ

საქართველოს მეცნიერების გამტყვა

ტფილისი

1931

ქრისტე ჰერცოგელ

კულტურული ურთიერთობანი
კველს აღმოსავლეთში

38272

გერმანიულიდან გადმოთარგმნილი
ლ. მუსხელიშვილის მიერ

საქართველოს მუზეუმის გამოცემა

თბილისი
1931

Völker- und Kulturzusammenhänge im Alten Orient
von Prof. Dr. Ernst Herzfeld, Berlin

ს. შ. უ. ს. პოლიგრაფტრესტის 1-ლი სტამბა.

შეკ. № 1646. ტირაჟი 1000. მთავლიტი 1060.

ძველი აღმოსავლეთის ტერიტორიაზე უკანასკნელი ათეული წლების განმავლობაში წარმოებულმა გათხრამ მთელი რიგი ახალი არქეოლოგიურ—ენობრივი ფაქტების წინაშე დაგვაყენა. ისტორიკოსი იძულებულია ხელახლად გადასინჯოს უძველეს ეროვნულ-კულტურულ დამოკიდებულებათა საკითხები და თვითეულ კითხვას ახალი პასუხი მოუძებნოს.

მრავალი მკვლევარის მიერ სხვადასხვა დროს და ადგილას ჩატარებული მუშაობის წყალობით, დღეს უკვე შეგვიძლია წარმოვიდგინოთ ახლო-აღმოსავლეთის უძველესი კულტურების მთლიანი სურათი.

პირველი პრედინასტური აღმოჩენები ეგვიპტეში მეცნიერებმა სხვადასხვანაირად განმარტეს, ხოლო მასალის დაგროვებასთან ერთად საბოლოოდ ჩამოყალიბდა ის შეხედულება, რომ ნილოსის ხეობის კულტურა დაუბრკოლებლად ვითარდებოდა ქვის ხანიდან უძველეს ისტორიულ ხანამდე და ერთი ეროვნების კუთვნილებას შეადგენდა.

რაც შეეხება ძველ ბაბილონს (გეოგრაფიული გაგებით), აქ დღეს იმავე მდგომარეობაში ვართ, რომელშიც ეგვიპტოლოგია იმყოფებოდა პირველი პრედინასტური აღმოჩენების დროს. სრულებით ცხადია, რომ ასეთ პირობებში მხოლოდ კითხვების დასმა შეგვიძლია, მაგრამ წამდვილი პასუხის მიღება ძნელი მოსალოდნელი უნდა იყოს. ომის შემდეგ ჩატარებული უკანასკნელი გათხრების

შედევების გაცნობამდე შეგვეძლო დაგვესკვნა, რომ ბაბილონის კულტურა უეჭველად მთლიან კულტურას წარმოადგენდა, თუმცა მისი მატარებელი ორი ძირეულად განსხვავებული ეთნიური ელემენტი იყო. ერთნი ამ ელემენტთაგანი იყვნენ სუმერები, რომლებიც აქამდე ვერ დაუკავშირეთ სრული უეჭველობით ვერც-ერთ სხვა ეროვნებას; მეორენი—სემიტები, რომლებსაც მათი უძველესი სახელმწიფოებრივი დაფუძნების მიხედვით (დაახლ. 2750 ქ. წ.) აკადელებს ვეძახით. გადმოსახლებათა წყალობით ეს სემიტური ელემენტი ათასეულ წლების განმავლობაში მუდმივ განახლებას განიცდიდა, სუმერული კი არა, და ამრიგად არამცთუ აკადური ენა გაბატონდა როგორც ცოცხალი სალაპარაკო ენა, არამედ, მე-3 ათასეულის განმავლობაში, სუმერული ელემენტი სემიტურმა შეიწოვა და საისტორიო ასპარეზიდან მთლად განდევნა; მხოლოდ ის ტიპური ბგერათა შენაცვლება, რომელსაც განიცდიდა ყოველი სემიტური ენა ბაბილონში, ვიდრე არაბთა შემოსევამდე, გვიჩვენებს თუ რაოდენ ძლიერი იყო სუმერული ელემენტის ზედმოქმედება შემდეგშიც.

წინათ გავრცელებული აზრი, თითქოს სუმერები ნამდვილად არც კი არსებულები იყვნენ, ერთხელ და სამუდამოდ გააბათილა Eduard Meyer-ის შრომამ: „სუმერები და სემიტები ბაბილონში“, რომელშიც ეს პრობლემა პირველად იყო განხილული ფილოლოგიურის ნაცვლად, არქეოლოგიური მეთოდით და არქეოლოგიურ მასალაზე დამყარებით. მეორე მხრით, ამავე შრომამ ძალიან შეზღუდა ზემოხსენებულის საწინააღმდეგო შეხედულება, თითქოს ძველი ბაბილონური კულტურის შექმნაში სუმერებს უთუოთ უპირატესობა ჰკუთვნებოდესთ. Ed. Meyer-ის კონცეფციის ზეგავლენით მეცნიერებაში აღნიშნული პრობლემა

დაახლოებით შემდეგნაირად იყო გადაჭრილი: სემიტე-
ლი აკადემეები თუმცა უძველეს ეთნიურ ელემენტს არ
წარმოადგენდენ, მაგრამ კულტურული განვითარებისათვის
სუმერებზე უფრო მომქმედნი ყოფილან. მას უკან თვალ-
უწვდენი ახალი მასალა შეგვემატა, როგორც სულიერი,
ისე ნივთიერი კულტურის დარგებიდან. დღეს შეგვიძლია
უკვე ჩავიხედოთ ამ უძველესი ისტორიული ქვეყნის პრე-
ისტორიულ ეპოქაში, რომელსაც ეგების მალე, მომავალი
კვლევის წყალობით, ისტორიის შუქი მოეფინება. ამ ყა-
მად უკვე საგრძნობი ხდება, რომ Eduard Meyer-ის მა-
ნამდე თითქმის საბოლოოდ მიღებული ფორმულა გადა-
სინჯვას მოითხოვს. ჯერ ერთი რომ სუმერული კულტუ-
რა ახლა გაცილებით უფრო ძველი დროიდანაა ცნობი-
ლი, შემდეგ: თანდათან უფრო მეტად მკლავნდება მისი
ზეგავლენა სემიტების მთელს სულიერ ცხოვრებაზე, და-
ბოლოს, ცხადი შეიქმნა მისი პირვანდელი უფრო ფართო
გეოგრაფიული გავრცელება.

ყოველთვის ცნობილი იყო, რომ ბევრი გეოგრაფიუ-
ლი სახელისა და ქვეყნის უმნიშვნელოვანესი ნაწარმოების,
მაგ. პალმის, სახელწოდების გვერდით, მდინარეების სა-
ხელებიც სუმერული იყო: ტიგროსის, ევფრატის და ამ
უკანასკნელის სწორედ ჩრდილო-შენაკადის, ქაბურის, სა-
ხელები სუმერულია. ახლა, სამარის ახლოს, ისტაბულატ-
ში, ე. ი. უკვე საკუთრივ ბაბილონის გარეშე, შემთხვევით
აღმოჩნდა ერთი ძველ-სუმერული სტატუეტი (ინახება
ოქსფორდს), ხოლო მეორე ნაპოვნია კერკუკში (ბრიტანე-
თის მუზეუმს ეკუთვნის); შემდეგ, აღმოჩენილია ასუ-
რის ორი უძველესი კულტურული ფენა, რომლებიც,
აწინდელი ჩვენი შემეცნების მიხედვით, სუმერულად
უნდა მივიჩნიოთ; ბოლოს, ტელ-ჰალაფის მეზობლად

რას-ალაინთან, ჩრდილო-მესოპოტამიაში, Freiherr v. Oppenheim-მა აღმოაჩინა ბაზალტის კოლოსალური ქან-დაკებანი, რომლებიც წინა-აღმოსავლეთიდან ცნობილთაგან უძველეს ძეგლებს წარმოადგენს და მე-4 ათასეულის შუახანებით განისაზღვრება. მანამდე მხოლოდ ქაბურის სახელიდან („თევზის წყალი“) შეგვეძლო დაგვესკვნა სუმერების ფართო გავრცელება ჩრდილოეთისაკენ. ახლა, ზემოხსენებულ მონაპოვართა წყალობით, ეს გარემოება უმნიშვნელოვანეს ფაქტორად იქცევა ეროვნულ — კულტურულ დამოკიდებულებათა განსჯის დროს.

ლიტერატურული ტექსტები, რომლების გამოაშკარავება განუწყვეტლივ გრძელდება, სადასტურებს და აფართოებს სუმერული ელემენტის მნიშვნელობას სემიტების სულიერი და სახელმწიფოებრივი ცხოვრებისთვის. ასე, დღეს შეგვიძლია უკვე გამოვიცნოთ სემიტების სამართლის წიგნის სუმერული წარმოშობილობა.

გაცილებით უფრო ადრინდელი დროიდან ვეცნობით ახლა სუმერებს თიხის ფიქრების მეოხებით, რომლებიც ჯერ ცალკეულად ურს ან კიშს იქმნა ნაპოვნი, ხოლო შემდეგ, ამ უკანასკნელ წელს, დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა კიშის ახლო ჯამდატ-ნასრში. ამ ფიქრებზე ჩვენ გავეცანით აქამდე ცნობილთაგან უძველეს დამწერლობას, რომელიც ჯერ ლურსმული არაა, მაგრამ აღარც ხატოვანია. ეს დამწერლობა სუმერულია და მისი აღმოჩენა შეუძლებლად ხდის ეგვიპტეში თავდაპირველად დაშვებული შეცდომის გამეორებას: სახელდობრ, იმ დებულების წამოყენებას, თითქოს ეს უძველესი და ქ. წ. 3000 წლის შემდგომი კულტურისაგან ეგზომ განსხვავებული კულტურა, რომელსაც ქვემოთ კიდევ შევხვებით, სუმერების არ ყოფილიყოს. სემიტებსაც ვპოულობთ უკვე ამ უძველეს

ხანაში, ოღონდ ესენი პირდაპირ სომატურად გვევლინებიან და არა კულტურული ნაშთების საშუალებით. საქმე ისაა, რომ უძველეს სუმერულ საფლავებში ტელ-ალ-ყუბაიდს ნაპოვნი ჩონჩხები, როგორც გამოძიებამ დაამტკიცა, არაბებისაგან პრინციპულად არ განსხვავდებიან. აქედან უფლება არა გვაქვს დავასკვნათ, რომ სუმერები არაბების ახლო ნათესავეები ყოფილან. ამას ეწინააღმდეგება პორტრეტებისა და ენის მოწმობა. პირიქით, რამდენადაც ჩვენ საზოგადოდ ადამიანის კვალის აღმოჩენა შეგვიძლია უძველეს ბაბილონში, სუმერები და სემიტები აქ ყოველთვის ერთად და განუყრელად გვევლინებიან. ამრიგად, ზემოხსენებული, სუმერულ ალ-ყუბაიდში ნაპოვნი ჩონჩხები ეკუთვნის აკადური რასის ინდივიდებს.

ხელოვნების ნაშთებიც იმავე დასკვნას გვიკარნახებს. სკულპტურის ნაწარმოებთა რაოდენობა გაიზარდა და ამ 20 წლის წინათ ცნობილი მასალა თვალსაჩინოდ გამრავლდა. უწინ შესაძლებელი იყო სუმერებისა და სემიტების ერთმანეთში გარჩევა მარტივი კრიტერიუმების მიხედვით, უმთავრესად პირისახის ტიპისა, თმის, წვერის, ტანსაცმელისა და სამკაულის მიხედვით, თუმცა ასეთი მეთოდი ხშირად გაუგებრობას იწვევდა. ახლა კი ასე მარტივად მსჯელობა დაუშვებელია. მართალია, სუმერები და სემიტები სხვადასხვანაირად არიან ხოლმე გამოხატულნი, მაგრამ უნდა გავითვალისწინოთ ის გარემოება, რომ ზემოხსენებული, მოდაზე დამოკიდებული ნივთებით ურთიერთშორისი გაცვლა წარმოებდა, ისე რომ მარტო ამ ნიშნების მიხედვით გარჩევა ამ ორი ეროვნებისა შეუძლებელია. სკულპტურის ძეგლები, რომლებიც ჩვენ ეხლა ხელთა გვაქვს, ზოგი 3000 წლით განისაზღვრება, ზოგიც 1800-ით ქ. წ., ისე რომ მთელი ეს მასალა დაახლოებით

12 საუკუნეზე განაწილდება. ამიტომ, მიუხედავად ამ მასალის გამრავლებისა, მარტო მისი მიხედვით ვერაფერს ვიტყვით ამ ხელოვნების მთლიანობისა თუ, პირიქით, ორმაგი დასაბამის შესახებ. და თუ ჩვენ მაინც ამ საკითხის შესახებ მსჯელობა შეგვიძლია, ეს იმიტომ რომ სხვა მასალაც მოგვეპოვება, რომელიც სრულიად საკმაო რაოდენობით წარმოდგენილია მთელი ხსენებული პერიოდისათვის და კიდევაც გაცილებით უფრო აღრინდელი ხანითგანაა ცნობილი. ეს არის: საბეჭდავები.

ამ დარგის მეცნიერული დამუშავება ეხლახან იდგამს ფეხს, რადგან მისი წმინდა არქეოლოგიური მნიშვნელობა საკმაოდ დაფასებული არაა. ბეჭდების შესახები შრომების მეთოდი, უმეტეს შემთხვევაში, გამსჭვალულია ინტერესით გამოხატული საგნისადმი, როგორც ეს ძველად კლასიკურ არქეოლოგიაში იყო. ამ შემთხვევაში ეს არის მაშასადამე, უმთავრესად მითოლოგიური და სარწმუნოების ისტორიის ინტერესი. რადგანაც ასე თუ ისე (პატრონისა თუ წარწერის მიხედვით) დათარიღებული ბეჭდები სრულიად საკმაო რაოდენობით მოგვეპოვება, ჩვენ შეგვიძლია ბეჭდების მთელი მასა ისტორიულად დავალაგოთ და თანმიმდევრობის გვერდით სტილისდა მიხედვით ჯგუფებად დავანაწილოთ. ამრიგად, სწრაფად ირკვევა, რომ ბეჭდების სტილი ყოველთვის შეესატყვისებოდა თანადროული ხელოვნების სხვა ნაწარმოებთა სტილს. მაშასადამე, ხელოვნების არქეოლოგიისათვის ბეჭდებს შექმნილი მნიშვნელობა აქვს: ესენი წარმოადგენენ იმ ფართო ნიანდაგს, რომელზედაც აღმართულია ხელოვნების სხვა ნაწარმოებნი. ეს უკანასკნელნი ერთმანეთთან გადაუბმელ — დაუკავშირებლად დარჩებოდენ, ბეჭდები რომ არა გვქონოდა. ბეჭდები კი არავითარ ეჭვს აღარა სტოვებენ ამ დიდი

ხელოვნების მთლიანობისა და ზრდის შესახებ. ბეჭდების შესწავლით მტკიცდება, რომ ხელოვნების განვითარება უცილობლად მთლიანი იყო დაწყებული დაახლოებით 3000 წლით დათარიღებული ძეგლებიდან ვიდრე „ბაბილონის პირველი დინასტიის“ და მასთან ძველბაბილონური კულტურის დასასრულამდე მე-18 საუკუნეში ქ. წ. ჩვენ რომ სხვა სკულპტურული ძეგლების შესწავლით დავკმაყოფილებულიყავით და შეგვედარებინა სხვადასხვა ეპოქის სანიმუშო ნაწარმოებნი—მაგალითად ურნინას ალტქმის ფიცრები, კანატუმის ძერიანი სტელა, სარგონ აგადელის სტელა, ნარამ-სინის გამარჯვების სტელა, გუდეასა და ჰამურაბის ქანდაკებანი—აღვილად წარმოვიდგენდით სუმერული და სემიტური ხელოვნების გვერდიგვერდ არსებობას ძველ ბაბილონში. ბეჭდები კი გვიმჟღავნებს მთლიანს, ერთიანს და უწყვეტელ განვითარებას.

ამგვარად, ხელოვნების არქეოლოგია კვლავ იმავე კითხვის წინაშე გვაყენებს, თუ ამ ორი, თავიდანვე განუყრელი ერისაგან რომელი იყო ძველბაბილონური ხელოვნების ნამდვილი შემოქმედი. გამოკვლევის საგანს ნაწილობრივ დაშორებული მოსაზრებანი მაიძულებს ეს კითხვა სავსებით სუმერების სასარგებლოდ გადავწყვიტო. არავის ეჭვი არ ეპარება იმაში, რომ დამწერლობისა და მასთან ერთად ლიტერატურის დიდი, ალბათ უდიდესი, ნაწილის შემქმნელნი სუმერები იყვნენ. ამგვარადვე უეჭველია, რომ სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია, რომელიც თავისთავად თითქმის არა-სემიტურის შთაბეჭდილებას ახდენს, აგრეთვე სუმერების შექმნილი იყო. ხოლო სახვითი ხელოვნების დარგში სემიტებს საზოგადოდ თანდაყოლილი უნიჭობა ახასიათებს. ასურეთის სახვითი ხელოვნება ჩნდება

მხოლოდ მას უკან, რაც რასობრივ დაუძლურებული სემიტური ელემენტი თავს ივსებს უცხო მოდგმის მთელი ტომების ასურეთში გადმონერგვის საშუალებით. არამეელებსა და ებრაელებს თავის დღეში არ შეუქმნიათ რაიმე მნიშვნელოვანი სახვითი ხელოვნება. ხოლო მაგ. ჩრდილო-სირიაში, საცა პირველი ათასეულის დამდეგითგან არამეულმა მოსახლეობამ შეცვალა უფრო ძველი, ხეთური კულტურის წრის ფენა, არამეული ბატონობისას შექმნილი ხელოვნება სავსებით ხეთურივე დარჩა. ფინიკიელებმა გამოაცალეს ეგვიპტურს და, ნაკლებად, ბაბილონურ ხელოვნებას მისი სიმბოლური და სარწმუნოებრივი შინაარსი და ასე შექმნეს სავსებით სემიტური აბსტრაქცია, რომელსაც თავისთავად უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა, რადგან ამ ხელოვნებას მხოლოდ ასეთი ფინიკიური აბსტრაქციის სახით შეეძლო საექსპორტოდ გამომდგარიყო, ბერძნებისათვის მისაღები ყოფილიყო და ეგზომ ძლიერი გავლენა მოეხდინა ახლად აღმოცენებულ ელინურ ხელოვნებაზე. მაგრამ ფინიკიელებსაც სხვა სემიტებსავით ხელოვნებაში შემოქმედების უნარი არა ჰქონიათ. დასასრულ, ყველა აქა თუ იქ შემჩნეული მოვლენები აშკარად მეორდება ისლამური ხელოვნების წარმოშობისას. სემიტურ-არაბული ელემენტი აქაც როგორც შემოქმედი კი არ გამოდის, არამედ როგორც მათბსტრაჰირებელი და აბსტრაქციის საშუალებით შემაზავებელი და ახალი ერთეულის დამფუძნებელი. ყველა ამისდა მიხედვით, ძველი ბაბილონის მხატვრული კულტურის ნამდვილ შემოქმედად და მატარებლად სუმერობა უნდა მივიჩნიოთ.

აქამდე ყურადღება არავის მიუქცევია ერთი გარემოებისათვის, რომელსაც, როგორც სულ უკანასკნელი აღმოჩენები გვაფიქრებინებს, მალე ძირითადი მნიშვნე-

ლობა უნდა მიეცეს არა მარტო წინა-აღმოსავლეთის, არამედ მთელი აზიის ეროვნულ-კულტურული ურთიერთობის გასაგებად უძველეს ხანაში. უკვე 20 წელიწადია რაც ვიცნობთ ელამის დედაქალაქის, სუზის, უძველეს კულტურულ ფენებს; რომლებსაც, სპილენძისა და ბრინჯაოს იარაღის გარდა, განსაკუთრებით ახასიათებს საოცრად სრული მოხატული კერამიკა. უეჭველია, რომ მთლიანად ეს კერამიკა ელამური ისტორიის დასაწყის ხანას ეკუთვნის. ეჭვს გარეშეა აგრეთვე, რომ იქ ორი კლასის კერამიკა მოიპოვება; ამ კლასებს იმთავითვე სუზა I და სუზა II უწოდეს. მათგან სუზა II განსაზღვრულია მე-4 ათასეულის დასასრულით და მე-3-ის დასაწყისით, რადგან თავისი შინაარსით იგი მჭიდროდ დაკავშირებულია წარწერებით დათარიღებულ უძველეს სამხრეთ-ბაბილონურ ნაშთებთან. სხვა ყველაფერი, განსაკუთრებით ორივე სახეობის ურთიერთშორისი შეფარდებითი დათარიღება, საეჭვოდ მიმაჩნია. საქმე ისაა, რომ თვითონ გათხრა და გათხრილი ფენები დამაკმაყოფილებლად ადგილობრივ ვერ ასწერეს, აღწერა წინააღმდეგობითაა სავსე, ისე რომ ყოველი მეცნიერული გამოკვლევა, რომელიც მას ანგარიშს გაუწევს, აუცილებლად მცდარ დასკვნებს გამოიტანს. ამ კერამიკასთან ერთად სუზის უძველეს ფენებში ნაპოვნია წერილობითი ძეგლებიც. ამათი ე. წ. პროტოელამური დამწერლობა, რომელმაც შემდეგ ელამურ ლურსმულს დაუთმო ადგილი, ჯერ წაუკითხავია.

ამგვარად, უძველესი ელამური კულტურა თავიდანვე არსებითი ნიშნებით განსხვავებული ჩნდა მეზობელი სუმერული კულტურისაგან. დღეს ეს შთაბეჭდილება ოდნავ მოდიფიცირებულია უახლესი აღმოჩენების მეოხებით. სხვაობა იმიტომაცა განმაცვიფრებელი, რომ სუმერულსა

და ელამურ ტერიტორიებს შორის გეოგრაფიული საზღვარი არ არსებობს და პირდაპირ წარმოუდგენელია, რომ ეგზომ მჭიდროდ დამეზობლებულ ორ პუნქტში ერთსა და იმავე დროს ორი დამოუკიდებელი, საკუთარი დამწერლობის მქონე კულტურა წარმოშობილიყო. ელამური და სუმერული ტერიტორიების ისტორიული განვითარების მსვლელობა თავიდანვე მჭიდროდ იყო დაკავშირებული, რაც სავსებით შეეფერება გეოგრაფიული საზღვრის უქონლობას. ორივე მხარე, მაშასადამე, ნამდვილად მხოლოდ ერთიურად და ენობრივად განსხვავდება.

მოხატული კერამიკით დახასიათებული კულტურის კვალი სუმერულ ტერიტორიაზე ბოლო დრომდე სრულებით არ ჩნდა. აქა-იქ გაბნეული ნატეხები, რომელთაგან ორი თუ სამი ცალი ტელოსა და ფარაში აღმოჩნდა, სხვაგნით უნდა ყოფილიყო შემოტანილი, და მიუხედავად ახალი აღმოჩენებისა, რომლებიც კიდევ უფრო აღრინდელ ხანას ეკუთვნის, ფაქტია რომ მთელი მე-3 და მე-2 ათასეულის განმავლობაში არც ბაბილონს და არც ასურეთს მოხატული კერამიკა არ უწარმოებიათ.

მოხატული კერამიკით დახასიათებული კულტურა მას უკან შემდეგ ადგილებში შეამოწმეს: იმავე დროს, როდესაც სუზის კერამიკიანი ფენები აღმოაჩინეს, ასეთივე კულტურა აღმოჩნდა მეზობელ მთიან მხარეში ჩრდილოდასავლეთით; უმნიშვნელოვანესი სადგური აქ არის ტეპე-მუსიანი. მალე ამის შემდეგ მოხატულ-კერამიკიანი საფლავები აღმოჩნდა, უმეწვეოდ მე-9 საუკუნის ისლამური ნაგებობის ქვეშ, სამარაში ტიგროსის აღმოსავლეთ ნაპირზე, უკვე საკუთრივ ბაბილონური დაბლობის გარეთ. ამ კერამიკას აქვს კავშირი სუზა II-სა და ტეპე-მუსიანთან და ნაკლებად სუზა I-თან. სამარის კერამიკის სუზი-

სეულის თანადროულად აღიარებას მე დიდხანს ვეწინააღმდეგებოდი, განსაკუთრებით იქ ნაპოვნი პატარა ოთხკანტიანი რკინის სატევრის გამო, და ეს შეხედულება, სხალი აღმოჩენების მეოხებით, დღეს უცილებელი შეიქმნა. ასურის ექსპედიციამ სამარის კერამიკა დაახასტურა სხვა ადგილებშიც ტიგროსის გასწვრივ ჩრდილოეთისაკენ. თვით ასურში კი, რომლის ორი უძველესი ფენა ჯერჯერობით რამდენიმე საუკუნით უფრო მერმინდელი ჩანს (თუმცა ეს სრული უეჭველობით დადგენილი არაა) მოიპოვება ცოტად უფრო მარტივად მოხატული კერამიკა, მაგრამ ეს უკანასკნელი არც საპარას, არც მუსიანს და არც სუზას არ ეკუთვნის. განმაცვიფრებელია, რომ ასურის ეს უძველესი ფენები სუმერულია; ესენი წარმოადგენენ სამხრეთ-ბაბილონის კულტურის ჩრდილო-სახეობას, რომელსაც მხოლოდ ადგილობრივი ხასიათის სხვაობა ემჩნევა.

სამარის კერამიკას შორის იპოვეს რამდენიმე უჩვეულო ცალი, რომლებიც ექსპერტებმა მაშინ მინოსურად ანუ კრეტულად, ან კიდევ ძველ-მცირე-აზიულად, ე. ი. ხეთურად, მიიჩნიეს. ნამდვილად კი Freiherr von Oppenheim-ის თანადროულმა აღმოჩენებმა ტელ-ჰალაფში დამტკიცა, რომ ეს ცალები ეკუთვნის ჩრდილო-მესოპოტამურ წრეს, რომელიც ჩვენთვის ტელ-ჰალაფითაა წარმოდგენილი. როგორც ტელ-ჰალაფში ნაპოვნი რამდენიმე უჩვეულო ცალი სამარიდან ანუ სამარით წარმოდგენილი ტერიტორიიდანაა შემოტანილი, ისე სამარული ცალკეული ეგზემპლარებიც ჩრდილო-მესოპოტამურ იმპორტს წარმოადგენს. მაშასადამე, ტელ-ჰალაფისა და სამარის სხვაფრივ მკაფიოდ განსხვავებული კულტურები თანადროულია და ტეპე-მუსიანსა და სუზა II-სთან ერთად ქ.

წ. 3000 წლით განისაზღვრება დაახლოებით. სამარაში ნაპოვნი ტელ-ჰალაფური ნატეხები რომ პირველად მინოსურად თუ ხეთურად მიიჩნიეს, ეს სავსებით დასაბუთებულიც იყო, რადგან ტელ-ჰალაფის კერამიკა, გეოგრაფიული მდებარეობისა და შესაფერისად ახლო დაკავშირებულია დასავლეთის ქვეყნებთან. აქ საკმაო იქნება აღინიშნოს, რომ სომხეთისა და კავკასიის, დასავლეთი და შიდა-მცირეაზიის, ბალკანეთის და, ბოლოს, ბერძნული კუნძულებისა და კრეტის უძველესი ნაშთები ახლო ენათესავენ სამხრეთ-აღმოსავლეთის სადგურების კულტურას. ნათესაობა იმდენად მჭიდროა, რომ გვერდს ვეღარ ავუხვევთ იმ კითხვას, თუ რაზე იყო დამყარებული ეს დამოკიდებულება.

მეორე მხრით, ამავე კულტურულ წრეს შეგვიძლია სამხრეთ-აღმოსავლეთითაც გავყვეთ უფრო შორს. სპარსეთის უბის პირას, რეშაჰრში, ბუშირეს ახლოს, ნაპოვნი იყო ტლანქი, მაგრამ ტეპე-მუსიანისა და სამარისეულის ახლო მონათესავე კერამიკა. ჩვეულებისამებრ იგი ეკუთვნის ადრეულ ბრინჯაოს კულტურას. გაცილებით უფრო გვიან რეშაჰრი გახდა მარგალიტით ვაჭრობის მთავარი პუნქტი. ის გათხრები, რომელიც მე ამ ბოლო დროს შიდა-სპარსეთში ჩავატარე, ამტკიცებს, რომ მარგალიტით ვაჭრობა აქ უკვე პრეისტორიულ ხანაში ხარობდა. მაშასადამე, უფლება გვაქვს ამავე კულტურულ წრეს მივაკუთვნოთ მარგალიტების კუნძულის, ბაჰრაინის, უძველესი ყორღანებიც, რომლებშიც მე-3 ათასეულის სხვა ნაშთებიც აღმოჩნდა, თუმცა უმეშვეოდ შესაძარებელი ნიმუშები ჯერჯერობით არ მოგვეპოვება.

უკანასკნელი ხუთი წლის აღმოჩენებმა სუმერულ ნანგრევებში აბუ-შაჰრაინს, ტელ-ალ-ყუბაიდს, ურს, კიშს

და კიშის ახლოს ჯამდატ ნასრში, ე. ი. ბაბილონის ალუ-
ვიური ქვეყნის არაბული კიდის გასწვრივ უძველეს სა-
მოსახლო ადგილებში, თითქოს წარხოცა ის მკვეთრი
მიჯნა, რომელიც საზღვრავდა ორ უძველეს მეზობელ
კულტურას, სახელდობრ, ელამურ მოხატულ-კერამი-
კიანსა და სუმერულ-უკერამიკო კულტურას. ტელ-ალ-
ყუბაიდს და აბუ-შაჰრაინში (შეიძლება მხოლოდ ამ უკა-
ნასკნელის გაიგივება ძველ ერიდუსთან) ნაპოვნია რეშა-
ჰრის კერამიკა ისეთ ფენებში, რომლებიც დოკუმენტა-
ლურად განისაზღვრება მე-4 ათასეულის უკანასკნელი
საუკუნეებით ქ. წ.. თავისი ტექნიკით, გამოწვითა და თი-
ხით ეს კერამიკა სამარისას ძალიან უდგება; სამარის ნა-
წარმოებს წააგავს იგი იმითაც, რომ თითქმის მუდამ
გადამწვარია. ესევე ახასიათებს ბერძნული კუნძულების
უძველეს ფაბრიკატებს, რადგან სიცხის რეგულირება მა-
შინ ჯერ კარგად არ იცოდენ. ამავე მიზეზის გამოისო-
ბით სუზა I-ის ნაწარმოებს თითქმის ყოველთვის გამო-
წვა აკლია. სუზური კერამიკის ორი ჯგუფიდან სუმე-
რულ ნაწარმოებს უფრო ახლობელი დამოკიდებულება
აქვს სუზა II-სთან. მხატვრული თვალსაზრისით როგორც
სამარა ისე სუზის ორივე სტილი სუმერულ ნაწარმოებზე
გაცილებით უფრო მაღლა დგას. ამ დამოკიდებულებათა
გასარკვევად კიდევ უფრო მეტი მნიშვნელობა მიეცა
ურის გათხრას, იმიტომ რომ იქ კერამიკიან საფლავეებში
ნაპოვნი იყო მრავალი სხვა საგანიც. [გასაოცარის სიუ-
ხვით აღმოჩნდა იქ ბრინჯაო, საომარი და სამეურნეო
იარაღი, ჭურჭლეულობა, ოქრო და ვერცხლი, როგორც
საზეიმო იარაღი ისე სამკაული. როგორც ჩანს, წმინდა
სპილენძი აქ ჯერ კიდევ დიდ როლს თამაშობს. მაგრამ
სპილენძისა და ბრინჯაოს განსხვავება ხომ თანდათანობით

გარდამავალია და ბრინჯაოს რაოდენობა საკმაოა იმისათვის, რომ მთელი ეს კულტურა ადრეულ ბრინჯაოს ხანას მივაკუთვნოთ. კიშის გათხრა საგრძნობლად ამრავლებს ამ მასალას. ხოლო განათხარი ადგილების რაოდენობა უკვე იმდენად თვალსაჩინოა, რომ გვიჩვენებს ყველა ადგილობრივ სხვაობასა და ნიუანსებს, დაახლოებით ისე როგორც ეს ახასიათებს ხოლმე სხვადასხვა თანამედროვე სახელოსნოების თუ ოსტატების ნაწარმოებს. ამიტომ, დღეს უკვე შეგვიძლია ამ განათხრების ქრონოლოგიური დაჯგუფება ვცადოთ. ესენი რამდენსამე საფეხურად განიყოფებიან და, რამდენადაც დღეს-დღეობით ჩანს, რამდენიმე საუკუნის სიგრძეზე განაწილდებიან. ამისდა მובהდვით ეს კულტურები მიეკუთვნება პერიოდს დაახლოებით 3500-იდან 3100-მდე ქ. წ. სულ ბოლოს, ჯამდატნასრის გათხრამ ერთი შედეგი მოგვცა, რომელიც მთლად მოულოდნელი არ ყოფილა და ზემოთ კიდევაც გაკვრით მოვიხსენიეთ: მთელი ამ მხარისათვის უძველეს ნაშთებთან ერთად აქ, ჯამდატნასრის საფლავებში, აღმოჩნდა წერილობითი ძეგლების მნიშვნელოვანი რაოდენობა. ამ ძეგლების დამწერლობა ხატოვანი აღარაა, მაგრამ ჯერ კიდევ ლურსმულად ქცეულიც არ არის.

ამ უკანასკნელ, მეტად საყურადღებო გარემოებიდან უმაღლეს გამოძინარეობს ორი მნიშვნელოვანი დასკვნა. პირველი: ბაბილონის უძველესი კულტურული ფენები, დაახლ. 3500 წელს ქ. წ., უკვე სუმერებს ეკუთვნის, და მეორე: აქ დასაწყისის წინაშე კი არ ვდგევართ, არამედ მანამდე უკვე ხანგრძლივ განვითარებას უნდა ჰქონოდა ადგილი. მონადირეებსა, მესაქონლეებსა თუ პრიმიტიულ მიწათმოქმედებთან კი აღარა გვაქვს აქ საქმე, არამედ ისეთ ერებთან, რომლებიც უკვე სახელმწიფოებრივ ორ-

განიზირებული იყვნენ, რომლებსაც მრავალგვარი ხელოვნობა-ხელოვნების გვერდით ჰქონდათ უკვე მეცნიერებაც. ამის კონსტატირება შეუძლებლად ხდის უკვე დაშვებული შეცდომების გამეორებას, როდესაც ლაპარაკი არის ამ კულტურის დამოკიდებულების ახსნაზე ინდოეთის თუ ჩრდილოეთის უძველეს ბრინჯაოს კულტურებთან: ინდოეთის გაცილებით უფრო მერმინდელი და უსაფუძვლოდ „ინდო-სუმერულად“ წოდებული განათხრების მიხედვით რასაკვირველია არ შეიძლება დავასკვნათ სუმერების შთამომავლობა ინდოეთიდან. ამდენადვე დაუჯერებელია, რომ იქ, საცა იწყება ამ ძველი კულტურის კონტაქტი ევროპასა თუ ჩრდილო-აზიასთან, უნდა ვიგულისხმოთ ამ უაღრესად განვითარებული სახელმწიფოებრივი ორგანიზაციების კულტურული დამოკიდებულება მონადირეებისა და ძესაქონლეებისაგან, რომლებიც განვითარების უფრო დაბალ საფეხურზე შეჩერდნენ.

მიჯნა ორ მეზობელ, სუმერულსა და ელამურ კულტურებს შორის თითქოს წარხოცილი ჩანდა, მაგრამ ნამდვილად არ წარხოცილა. საქმე ისაა, რომ, ჯერ კიდევ 3000-მდე ქ. წ., მოხატული კერამიკა სუმერიდან ქრება. თუმცა ეთნიურ გადაჯგუფებას ადგილი არ ჰქონია, ხელოვნების ამ ერთ დარგში სტილი გამოიცვალა. ასეთსავე მოვლენას უძველეს ეგვიპტეშიც ვხვდებით. იძულებული ვართ აღვიაროთ, რომ ბაბილონის დასაბამ ხანაში, რომელიც ეს არის ეხლა ხდება ჩვენთვის მისაწვდომი, სუმერული კულტურის შემოქმედებაში ორი ეროვნების, სუმერებისა და სემიტების გვერდით, მესამე ეთნიური ელემენტიც იღებდა მონაწილეობას. ეს უკანასკნელი ახლა უფრო ნიშანდობლივ უნდა დაგახსენებოთ.

მოხატულ ჯერამიკით დახასიათებული კულტურის არქეოლოგიური ნაშთების შემცველი ადგილების რიცხვი მოულოდნელად გამრავლდა ჩემი უკანასკნელი მოგზაურობის დროს. მანამდე ასეთ ადგილებს ერანული ზეგანის დასავლეთ კიდეზე ვიცნობდით, ახლა კი ცხადი ხდება, რომ ისინი მთელს ზეგანზე ვრცელდება. გარდა ამისა, ის რასაც ბაბილონში მხოლოდ ათეული წლების გათხრების შედეგად მივალწით, ერანულ ზეგანზე ყველგან ახდლად თვალწინაა გადაშლილი. ამიტომ, ისეთი შთაბეჭდილება იქმნება, რომ ამ კულტურის ნამდვილი სამშობლო სწორედ ზეგანია, ხოლო დასავლეთის ადგილები მის განშტოებას წარმოადგენს. ასეთი შეხედულება საუკეთესოდ ახსნიდა უკვე წინათ შენიშნულ დამოკიდებულებას, რომელიც არსებობს დასავლეთის ადგილებსა და ქვემოთ განსახილველ მონათესავე ადგილებს შორის ჩრდილო და აღმოსავლეთ კიდეებზე. ახალი ფაქტები შემდეგია:

პერსეპოლში მოიპოვება სუზა I-ის კერამიკა და მსგავსება აქ ისეთია, რომ განმასხვავებელი ნიშნები აქამდე ვერ დამიდგენია. სამხრეთ-აღმოსავლეთით, ქირმანში, და, პერსეპოლის ჩრდილოეთით ხოლო სუზის აღმოსავლეთით, ქალაქ ისპაანში, გვხვდება ქვისა და ბრინჯაოს ნივთები, რომლებიც ამ ადრეულ კულტურას ეკუთვნის. ისპაან-ჰამადანს შორის, გულჰაიგანისა და ნეჰავენდის ახლოს, ორ ბორცვში აღმოჩენილია კერამიკა, რომელიც ერთმანეთისაგან მხოლოდ იმდენად განსხვავდება, რამდენადაც საზოგადოდ გვერდი-გვერდ მომუშავე ორი ხელოსანის ნაწარმოები განსხვავდება ხოლმე. ამ კერამიკას შორის მოიპოვება მთელი რიგი ისეთი ნიმუშებისა, რომლებიც იმდენად ემსგავსება სუზა II-ის საუკეთესო ნი-

მუშებს, რომ მათი გარჩევა, ფაბრიკატისა, ფორმისა და მოხატულობის მხრით შეუძლებელია. ამ ორ ადგილს ყველაზედ უფრო დიდ მნიშვნელობას ის გარემოება ანიჭებს, რომ აქ, კერამიკის გვერდით, უხვად არის წარმოდგენილი ბრინჯაო, ვერცხლი, ოქრო და ქვის საბეჭდავები. რადგან კერამიკა სუზა II-ისეულია, თარიღიც უკვე ამით დადგენილი არის, დაახლ. 3000 წ. ქ. წ. მაგრამ: ამას გარდა, ბრინჯაოს იარაღი, საპირფარეშო საგნები, ბრინჯაოსი და ვერცხლის ქინძისთავეები, ვერცხლისა და ოქროს საყურეები, დიადემები და სხვა სამკაული ნივთები ზედმიწევნით უდგება სუმერულ ურში აღმოჩენილ უძველეს ნაშთებს, რომლებიც დათარიღებული უნდა აქმნას 3100 წლ. ქ. წ. საბეჭდავები კი, რომლებსაც ღილის ფორმა აქვს, სავსებით ემსგავსება სუზაში ნაპოვნ საბეჭდავებს. ასეთივეა ძველ-მცირეაზიული საბეჭდავების დიდი რაოდენობა, ისე რომ ესენიც გაცილებით უფრო ძველ ხანას ეკუთვნის ვიდრე აქამდე ეგონათ და მე-4 ათასეულის დამდეგით უნდა განისაზღვროს. აღსანიშნავია, რომ ამ კერამიკაზე რამდენიმე პრედინასტურ-ეგვიპტური კერამიკის მოტივიც გვხვდება, ხოლო სპილენძის ნივთებს შორის ეგვიპტის უძველესი თიხის ფიგურების, ე. წ. „მოტირალი ქალების“ შესატყვისი გამოქანდაკებულებანიც მოიპოვება. მეორე მხრით, აქ აღმოჩნდა ისეთივე საყურეები, რომლებიც ჩრდილო-ევროპაშია ნახული და ქვის ხანიდან უძველეს ბრინჯაოს ხანაში გარდამავალ ეპოქას ეკუთვნის. ამ ორმა გარემოებამ უნდა მოგვამზადოს იმისათვის, რომ, ერთხელაც არის მაინც, დაგვიდასტურდება კულტურული დამოკიდებულება ამ უძველეს ხანაში სრულიად მოულოდნელი სივრცეებისათვის,

ჩრდილო-დასავლეთისაკენ ამ უძველესი კულტურის არსებობა დამოწმებულია რამდენსამე ბორცვში ბაბილონიდან ეკატანაში მიმავალ გზაზე (მაგ. ჰარუნაბადსა და დინავერში). მასალის საკმაოდ დიდი რაოდენობა კუმრუდის ახლო მდებარე ბორცვიდან მომდინარეობს ისპანიდან თეირანში მიმავალ გზაზე. მაგრამ აქ უკვე შესამჩნევი ხდება სხვაობაც: ჰარუნაბადში თუ სუზა I-ის კერამიკა გვაქვს, აქ სჭარბობს წითელი თიხა, წითელი ფაიანსით ხელოვნურად გამუქებული, მოხატულობა შავია, თუმცა არსებითად იმავე ხასიათისაა. ხოლო კუმრუდში ნაპოვნი კერამიკა რაგესშიც გვხვდება თეირანის ახლოს, ოღონდ აქ ფორმების, ფერების და მხატვრობის მეტი სიმდიდრე ჩანს. დასავლეთისაკენ უკვე წინათ სხვადასხვა დროს აღმოუჩენიათ ძველი კერამიკა ადერბეიჯანში, ურმიის ტბის სანახებში. აღმოსავლეთისაკენ ყველაზედ უფრო შესანიშნავია ერთი ბორცვი ძველი ჰეკატომპილოსის ახლოს, რომელიც, როგორც ეტყობა, ჩვეულებისამებრ მარტო სასაფლაოს კი არ წარმოადგენს, არამედ ამ უძველესი კულტურის საქალაქო საშოსახლოს ნაშთია. იქაური კერამიკა უკიდურეს ტექნიკურ დახელოვნებას ამჟღავნებს, თუმცა მხატვრული ღირებულებით სუზა I-ის ნაწარმოები ყველას სჯობნის. კიდევ ერთს ნაბიჯს აღმოსავლეთისაკენ დარაგაზში მივყევართ (დღევანდელი რუსული საზღვრის ახლოს), რომლის კერამიკა კვლავ შესანიშნავად უახლოვდება სამარისას. დარაგაზი ანაუხს მახლობლად მდებარეობს. ხოლო ანაუხს კერამიკა (რუსეთის თურქისტანში), რომელიც Hubert Schmidt-მა გამოიკვლია, დიდი ხანია რაც შუა-აზიის პრეისტორიისათვის ფიქსირებული პუნქტის როლს თამაშობს. მაშასადამე, გადასვლა ერანის ზეგანიდან თურქისტანის დაბ-

ლობზე უწყვეტლად ხდება. ახლა სამხრეთისაკენ რომ მივბრუნდეთ, აქ გვაქვს სისტანური აღმოჩენები მდ. ჰელ-მანდის ძველ დელტაში ჰამუნის ტბასთან. Sir Aurel Stein-მა ამ კერამიკის პირველი ნიმუშები უკვე 1916-17 წლებში იპოვა და ნაწილ. აბრივ გამოაქვეყნა კიდეც. მან იმთავითვე დაუკავშირა ეს განათხრები არქეოლოგიურს მონაპოვარს ბელუჯისტანსა და ინდო-ავღანურ საზღვარზე (ეს ცნობები ნაწილობრივ წერილობითი გზით მომაწოდეს). ამგვარად სამხრეთისაკენაც უწყვეტლივ ხდება გადასვლა ერთნული ზეგანიდან ვიდრე ინდუსის ვაკემდე.

ყველა ზემოხსენებული ფაქტები შემდეგს მთლიან წარმოდგენას იძლევა: ბრინჯაოს უძველეს ხანაში, დაახლოებით მე-4 ათასეულის მეორე ნახევარში, მთელს ერთნულ ზეგანზე გავრცელებული იყო ერთი და, ადგილობრივი ხასიათის განხრებს გარდა, თანაბარი კულტურა, რომელიც დღეს ჯერ კიდევ პრეისტორიულად უნდა მივიჩნიოთ. მანამდე ცნობილ ადგილთაგან: სამარა, მუსიანი, სუზა და რეშაპრი წარმოდგენენ ამ დიდი კულტურის უკიდურეს დასავლეთ შტოს; ანაუ უკიდურესი ჩრდილოეთი შტოა; და ზოგიერთი ადგილები ინდუსის არეში აღნიშნავენ უკიდურეს აღმოსავლეთ შტოს; ჩვენ უფლება აღარა გვაქვს სუზა I და II იზოლირებული ელამური კულტურის წარმომადგენლებად მივიჩნიოთ, ხოლო ანაუ ისევე განმარტოებული თურქისტანული კულტურის წარმომადგენლად ჩავთვალოთ, არამედ უნდა დავინახოთ აქ დიდი ერთეული, რომლის არსებობამ გავლენა იქონია სუმერის უძველესად ცნობილ ფენებზე და რომელიც უახლოესად ენათესავება ჩრდილო-მესოპოტამიის, ამიერკავკასიის, აღმოსავლეთი და დასავლეთი ანატოლიის, აგრეთვე ბერძნული კუნძულების და ბალკანეთის უძველეს

ნაშთებს (ანატოლიისათვის ეს ნათესავობა დოკუმენტა-
ლურადაა დადასტურებული თანაბარი ბეჭდების საშუა-
ლებით). მაშასადამე ისე გამოდის, თითქოს აქ მთიელთა
კულტურასთან გვეკონდეს საქმე, რომელიც უპირისპირ-
დება ბარელთა კულტურას. ამიტომ უნდა ვიკითხოთ:
არსებობს თუ არა ენობრივი ფაქტები, რომლებიც ეთ-
ნიურ დამოკიდებულებას ადასტურებდეს?

ჩვენ ვიცნობთ ელამის ენას და ვიცით, რომ ის ეგზომ
ძნელი გასარკვევი კავკასური ენების ოჯახს ეკუთვნის,
რომელსაც რუსული სკოლა აწ „იაფეტურს“ უწოდებს.
ელამის ჩრდილოეთით, მონაპირე მთებში, სახლობდენ
კასიტები (ანუ ბერძნულად „კოსეელნი“, ბაბილონურად
„კასე“), რომლებიც თითქმის მთელი მე-2 ათასეულის
განმავლობაში ბაბილონს ჰფლობდენ და, საკუთარი სახე-
ლების მიხედვით, ელამურის მონათესავე ენას ლაპარა-
კობდენ. მეზობლად მყოფი პატარა ტომები, როგორც
ლულუ, ელი, გუთი, ამათსავე წრეს ეკუთვნიან. ეს ენები
მრავლობითს აწარმოებენ „პ“-სუფიქსის საშუალებით,
ე. ი.: ლულუ პ(ი), ელი-პ(ი), კასი-პ(ი), და დიდი ხანია
უკვე გამოთქმული იყო ის აზრი, რომ ბერძნული სახელი
„კასპიოი“ მხოლოდ ადგილობრივი მრავლობითის,
„კასიპ“-ის, გადმოცემა უნდა ყოფილიყო. ხოლო ბერძ-
ნული „კასაიოი“ უნდა წარმოადგენდეს იმავე სახელის,
„კასე“-ს, ბაბილონურად გადაფორმებული მხოლობი-
თის არაპირდაპირ გადმოცემას. კასპიელთა კვალი და-
მოწმებულია ერანული ზეგანის მთელს ჩრდილო დასავ-
ლეთში და ეგების იმას იქითაც ჩრდილო-აღმოსავლეთ-
საკენ. შემდეგ მიჰყვება სომხეთის მთების უძველესი მო-
სახლეობა, ურარტელები, რომლების ბევრად უფრო ნა-
გვიანევი წარწერები ნ. მარმა აწ უკვე ნამდვილად

წაიკითხა და იმავე ოჯახისად სცნო. ჩრდილო-მესოპოტამიის უძველესი მოსახლეობის ენაც, მიტანური, ამავე ოჯახს უნდა მივაკუთვნოთ. ამავე ოჯახის წრეში შედის მთელი რიგი ძველ-მცირეაზიული დიალექტებისა, ე. ი. ბოლაზკეოის დოკუმენტებს; შორის აღმოჩენილთაგანი და აგრეთვე ალბათ ლიდური და ლიკური ენები. თუმცა ჩვენი წარმოდგენა ამ ენების შესახებ დღეს-დღეობით მეტად სქემატურია, მაინც, ყველა ნიშნებით, არქეოლოგიური და ფალოლოგიური საბუთები ერთმანეთს ადასტურებს. ამიტომ, დიდი დამაჯერებლობით შეგვიძლია ვიგულისხმოთ აღწერილი ტერიტორიის მთიელთა ეთნიური მონათესავეობა, მით უმეტეს რომ, არქეოლოგიურ და ფილოლოგიურ საბუთებს გარდა, ანთროპოლოგიური თვალსაზრისითაც აპრიორულად საგულისხმებელია დასავლეთაზიური მთიელთა რაქა. მისთვის რაიმე სახელწოდების პოვნა ძნელია. დასავლეთი მხრისათვის, შიდა-მცირეაზიისა, ჩრდილო-სირიისა და ჩრდილო-მესოპოტამიისათვის, კულტურული წრის და არა რასის აღსანიშნავად, სამართლიანად იხმარება ტერმინი „ხეთური“. ამავე წნიშვნელობით, აღმოსავლეთის, უდიდესი ნახევრისათვის, სომხეთისა და მთელი ერანისათვის ტიგროსის აღმოსავლეთის ნაპირიდან მოყოლებული ელამიტურთ და ჩრდილო და აღმოსავლეთი კიდებითურთ, ეგების შესაძლებელი იყოს ტერმინის „კასპურის“ შემოღება, „ხეთური“ და „კასპური“ მაშინ ორი თანაბრად ჩამოყალიბებული ცნება იქნებოდა, პირველი იქნება უფრო დიდი ერთეულის დასავლური სახეობის აღმნიშვნელი, ხოლო მეორე—აღმოსავლურისა.

ცნობილია, რომ ხეთურ კულტურულ წრეს გრძელი და მნიშვნელოვანი ისტორია ჰქონდა და ზემოთ კიდე-

ვაც მოვიხსენიეთ ურარტელების 1-ლი ათასეულის დადების წარწერები. მაშასადამე, საკითხავია თუ მისი მონათესავე კულტურა რამდენ ხანს განაგრძობდა არსებობას აღმოსავლეთ ტერიტორიაზე, სადაც მას, მიუხედავად მისი სიძველისა ასე უცნაურად ზედაპირზე ვპოულობთ. მაგრამ, ვიდრე ამ კითხვაზე პასუხის გაცემას შევეცდებოდეთ, უნდა მოვიხსენიოთ ორი უძველეს ხანასთან დაკავშირებული აღმოჩენა აღმოსავლეთში.

ამ უკანასკნელ წლებში პირველად იქმნა აღმოჩენილი პრეისტორიული, ჯერ-ჯერობით უფრო ნიშანდობლივ განუსაზღვრელი ხანის ადგილები ინდოეთში: ჰარაპა და მოჰენჯოდარო ინდუსის შუა და ქვემოწელის არეში. ესენი ქალაქების ნაშთებს წარმოადგენენ და ამ ქალაქებში სახლები კარგა განვითარებული დამწვარი აგურით უშენებიან და არა თიხით, როგორც ძველს ეგვიპტესა და ბაბილონში. ამ მეტად დაწინაურებულ სახლებში იპოვება მოხატული კერამიკა, ერთი ინკრუსტირებული ქანდაკების უნიკუმი ბრინჯაოს და ლითონის სხვადასხვაგვარი სახმარი იარაღი და სამკაული და განსაკუთრებით დიდი რაოდენობა ლილებრი და სხვა ფორმის საბეჭდავებისა. ამ უკანასკნელებზე გამოხატულია როგორც ტიპური ემბლემები მაგ. ხარი, ისე წარწერებიც. დამწერლობას ხატოვანი შესახედაობა აქვს, მას უდარებენ ლურსმულის უძველეს ფორმებს და თვითეული ნიშნისათვის შესაძლებლად მიაჩნდათ სუმერულ ლურსმულში ანალოგიური ფორმის გამოცნობა. ასეთი შედარების სისწორის წინააღმდეგ თავისთავად არ ლაპარაკობს არც ის, რომ მოკლე, უდავოდ საკუთარი სახელების გამომხატველი ლეგენდების წაკითხვა მაინც კიდევ შეუძლებელი დარჩა. მაგრამ ასეთი შედარება თავიდანვე ეჭვებს იწვევდა. ორი ასეთი საბეჭდავი რამოდენი-

მე წლის წინათ სუხაში აღმოჩნდა; მესამე მე შევიძინე, ინდურ აღმოჩენაზე ბევრით ადრე, 1910 წელს ბალდადში; მეოთხე იპოვეს ჩრდილობაბილონში კიშს. ეს გარემოება და განსაკუთრებით ღილებრი საბექდავის ფორმა, მიგვითითებს არა სუმერისა არამედ ელამისაკენ. ნეჰავენდის ზემოხსენებულ განათხრებს შორის ასობით მოიძებნება ღილებრი საბექდავი, რომლის სრულიად შესატყვისი ნიმუშები იგივე ფორმა, იგივე მასალა, იგივე მოხატულობანი—სუხაში და მცირე აზიაში აღმოჩნდა, რაც ზემოგანმარტებულის შემდეგ გასაკვირველი აღარ უნდა იყოს. როგორც ჩანს, ყოველ ადამიანს თავისი ბექედი ჰქონია. მიუხედავად იმისა რომ ამ უძველეს ღილებრი საბექდავებს წარწერა არა აქვს, მაინც მათი არსებობა უთუოდ დამწერლობას ჰგულისხმობს. ამგვარად, იბადება აზრი, რომ სუხაში შედარებით მცირე რაოდენობით ნაპოვნი ნიმუშები ე. წ. პროტოელამური დამწერლობისა, შესაძლებელია სუხაში იმპორტირებული ყოფილიყოს და ნამდვილად ზეგანის, „კასპური“ კულტურის წრის დამწერლობას წარმოადგენდეს, მით უმეტეს რომ, როგორც ვიცით, სუხაში საზოგადოდ სუმერული ლურსმულიდან მომდინარე დამწერლობას ხმარობდენ. მაშინ უკვე ჰარაპაში (ინდოეთს) ნაპოვნი ბექედების დამწერლობას ნამდვილ სუმერულს კი აღარ დავუკავშირებდით, არამედ საძიებელი გვექნებოდა თუ თავისი მომდინარეობით ანდა წარმოშობით ეს დამწერლობა ორთაგან რომელზე იყო დამოკიდებული: პროტოელამურზე, რომელიც ეგების მთელს ზეგანზე იყო ხმარებაში, თუ ელამურ ლურსმულ დამწერლობაზე? შემდეგი პრობლემა, რომელიც უნდა გადაწყდეს ყველა დიდმნიშვნელოვანი დასკვნების გამოტანამდე, ესაა: ინდური შენობები ინდური წვრილი განათხრების თანადროულია

ნამდვილად თუ არა? სრულიად დაუჯერებელია, რომ ეს შენობები, კარგად დაწინაურებული აგურით ნაგები, ქ. წ. 2000-ზე ბევრად უფრო ადრინდელი ხანით განისაზღვრებოდეს. როგორც დანამდვილებით ვიცით, აგურის განვითარება სუმერში მე-3 ათასეულის პირველ ნახევარში იწყება. ინდოეთში კი აგური უკვე სავსებით დასრულებული სახით გვევლინება. მაგრამ, უკეთეს ბეჭდებიც ასეთ ნაგვიანვე ხანას ეკუთვნის, მაშინ შეუძლებელია მათი შედარება ისეთ საგნებთან ელამსა და სუმერში, რომლებიც მთელი ერთი ათასი წლით უფრო ძველია და 2000-ის ახლო ხანებში იქ უკვე დიდი ხნის გადავარდნილი იყო. მაშასადამე, პრობლემა ინდური განათხრების დამოკიდებულებისა დასავლეთურებთან, როგორც ჩანს, შემდეგ კითხვაზე მიგვითითებს: უძველესი კულტურა რამდენ ხანს განაგრძობდა სიცოცხლეს ერანულ ზეგანზე?

მეორე შენიშვნა შეეხება პრეისტორიული კერამიკის აღმოჩენას ჰონანს, ჩინეთში. ეს კერამიკა ქვისხანიდან ბრინჯაოს ხანაში გარდამავალ პერიოდს ეკუთვნის. თვით განათხრები ეხლახან ჩამოიტანეს სტოკჰოლმში და მე ვიცნობ მხოლოდ ორს, თითქმის სრულიად ერთმანეთის მსგავს ქოთანს, რომელთაგან ერთი ბრიტანეთის მუზეუმში იმყოფება, ხოლო მეორე ლუვრშია მოთავსებული. ეს ორფერად მოხატული ოლიფიანი ნაწარმოები სხვანაირად გამოიყურება ვიდრე ყველა დასავლეთაზიური ნიმუშები, რაც ადგილმდებარეობის სიშორეს შეეფერება. მიუხედავად ამისა, შესაძლებელია რომ მათ შორის რაიმე დამოკიდებულება არსებობდეს, თუ მხედველობაში მივიღებთ თანადროულობას და თანაბარ ტექნიკას, რასაც ძირითადი მნიშვნელობა აქვს. ასეთი დაკავშირება თავისთავად შეუძლებელს არაფერს წარმოადგენს—ჩვენ

ხომ, თანაბარი საყურეების მიხედვით, დანამდილებით ვიცით, რომ მაგ. ერანი დამოკიდებულებაში იმყოფებოდა ჩრდილოევროპასთან.

ერანული ზეგანის პრეისტორიული საგნების დასაბამი თარიღი, დაახლ. 3000 წ. ქ. წ., თავიდანვე უთუო იყო და მას კიდევაც არსებითი მნიშვნელობა მიეცა მცირეაზიული უძველესი განათხრების იმავე ხანით განსაზღვრისათვის. მაგრამ, ამ „კასპური“ კულტურის მერმინდელი ვითარება ჯერ-ხნობით მთლიანად ბურუსითაა მოცული. დასავლეთის კიდეზე, ჰორენ-შაიქანის და სარპულის კლდის ძეგლები ამოწმებენ, რომ სუმერული კულტურა მე-3 ათასეულის პირველ მესამედში დაბლობში ჩამავალ ველებზე შეიჭრა. კურანგუნის კლდის ქანდაკება, შუაგზაზე სუზაპერსეპოლს შორის, ამასვე გვიჩვენებს ძველ-ელამური კულტურისათვის. ამ ქანდაკების „სუმერული“ გამოსახულების (წყვილი ღმერთების წინაშე მლოცველი მეფე) ამაღლაში ისეთი ფიგურები მოჩანს, რომლებსაც ახასიათებს წმინდა ხეთური კულუი, ერთგვარი ნაწნავი. ასეთი იშვიათი თმის მორთულობის თანაბრობა მეტად აძლიერებს მცირეაზიული „ხეთების“ და სამხრეთ-სპარსელი „კასპების“ ეთნიური ნათესაობის აზრს. დღეს-დღეობით მხოლოდ იმის დადასტურება შეგვიძლია, რომ ელამის სახელმწიფო მე-2 ათასეულში მოიცავდა აღმოსავლეთით ქურთისტანის მთებსაც მთლიანად ვიდრე ისპანამდი, ხოლო სამხრეთით სპარსეთის უბის სანაპიროებს და პერსეპოლის ზეგანს (საბუთი: ნაყმ-ი-რუსტამის კლდის რელიეფი).

მე-3 ათასეულის დიადს კულტურულ აღორძინებაში მცირე აზიამ. ისეთივე მონაწილეობა მიიღო, როგორც ბაბილონმა და ეგვიპტემ. სარგონ აგადელი მცირე აზიამდე

ლაშქრობს; მე-3 ათასეულის მეორე ნახევარში კესარიის ახლოს ყვავის კანეშის უცნაური ასურული სავაჭრო სახელმწიფო; მე-2 ათასეულის დადგეს ზეთები ანგრევენ ბაბილონის სახელმწიფოს და ამით ბოლოს უღებენ ძველ-ბაბილონურ კულტურას. მაგრამ მთელი ამ ხნის განმავლობაში არა ჩანს ისტორიული ურთიერთობა ბაბილონსა და ერანის ზეგანს შორის. იგი არ სცილდება სანაპირო ველებს, რომლებიც ხან ბაბილონს ემორჩილება, ხან კი ბარის დასაპყრობად მოლაშქრე ბრბოებს გადმოუშვებს ხოლმე, როგორც მაგ. გუტებს და მერე კოსებს. ყველაფერი იმის სასარგებლოდ ლაპარაკობს, რომ ის უძველესი კულტურა, თუ კი იგი საზოგადოდ კიდევ არსებობდა, მხოლოდ განუვითარებელივ განაგრძობდა სიცოცხლეს. მე-2 ათასეულის განმავლობაში, კოსების ბატონობისას, ბაბილონური კულტურის დაბალი დონე, რომელიც თამამად შეგვიძლია დავუდაროთ ევროპის უილაჯო ყოფას ხალხთა გადასახლების მიმდევრო საუკუნეებში, გვიჩვენებს, რომ, როდესაც მე-2 ათასეულში კოსები თავისი მთებიდან ბარს ჩამოვიდნენ, ისინი არ ყოფილან მალლად განვითარებული ცივილიზაციის მატარებელი.

ამგვარად, შესაძლებელია რომ უძველესი კულტურა ერანში მთელი ამ ხნის განმავლობაში უისტორიოდ არსებობდა და ეგების სწორედ იმიტომ არ გამოსულა ისტორიო ასპარეზზე, რომ არსად იყო ხალხთაღრევის განმანაყოფიერებელი ზემოქმედება. საქმე ისაა, რომ მე-2 ათასეულის შუაწლებამდე არა გვაქვს საბუთი ვიგულისხმობთ ხალხთა რაიმე დიდი მოძრაობა, როგორც ეს დასავლეთ ქვეყნებში მოხდა. პირველად მე-2 ათასეულის შუახანებში ვხვდებით დიდი გადასახლების კვალს. მცირე აზიაში, ბოლანჯეოის ლურსმულ საბუთებში ამოკითხულია

ფიცებით მოწმობათა შორის, ინდური ღმერთების სახე-
ლები, შემდეგ, ინდურ პირთა სახელები, ინდური რიც-
ხკები და, ცხენების თუ ეტლების მარულის ჩანაწერში,
ცხენების ინდური სახელები. ყველა ეს მიეკუთვნება მე-14
საუკუნეს ქ. წ. ჩვენ ვიცით, რომ ეს არიელი ინდოელნი
გადასახლებამდე ჯერ კიდევ განუყრელად ცხოვრობდნენ
მერმინდელ არიელ-ერანელებთან ერთად, ვიცით, რომ
ერანელები ერანვეჯიდან, არალის ზღვის გარშემო მდებარე
მინდკრებისა და ნაყოფიერი მიწებიდან გადასახლდნენ
ერანის ზეგანზე. მაშასადამე, ჩვენთვის ცნობილია ინდო-
არიული გადასახლების როგორც გამოსავალი ისე მიზან-
ნიც: არალის ზღვიდან ინდამდე და მხოლოდ მერე გან-
გამდე. ამ გზას შუაზე უნდა გადაეჭრა ერანის ზეგანი და
თუ მე-14 საუკუნეში ინდო-არიელნი ბოლაზკეოის, დიდი
ხეთური სახელმწიფოს დედაქალაქის, საბუთებში ჩნდე-
ბიან, ეს მხოლოდ ისე შეიძლება გავიგოთ, რომ გადასა-
ხლებისას ამ ტომების ნაწილი დასავლეთისაკენ მიქცეუ-
ლა და ხეთური სახელმწიფოების ფარგლებში შესულა.
ეს საბუთები, მაშასადამე, არ შეიძლება დროით ძალიან
დაშორებული იყოს პირველ არიულ გადასახლებას, რომე-
ლმაც, ამისდა მიხედვით, მე-2 ათასეულის შუახანებში დას-
ძრა ინდოელნი მათი პირვანდელი სადგომებიდან არალის
ზღვის სანახებში და ინდის ზემოწელის სანახებში მიიყვა-
ნა. არსებობს იმის ნიშნებიც, რომ კოსების დაახლ. 300
წლით უფრო ადრინდელი შესევა ბაბილონში უკვე და-
კავშირებული იყო აღმოსავლეთისკენ მოსახლე ხალხების
დღევანდელთან. პირველი გადასახლება, როგორც ჩანს, ეტა-
პით მომხდარა, რადგან არიელები, ვიდრე საბოლოოდ
ჩავიდოდნენ ინდოეთის დაბლობში, ერთხანს ერანული
პლატოს სამხრეთ-აღმოსავლეთში შეჩერებულან.

და ეგების ეს აღმოსავლეთი მხარე სავსებით აღარა-
სოდეს დამშვიდებულა, ვიდრე მეორე არიულ გადასა-
ხლებამდე, რომელმაც არიელი ხალხების სხვა ჯგუფი მო-
იყვანა ზეგანზე. ამ უკანასკნელს მისი სახელიც: „ერანი“,
ე. ი. არიელთა ქვეყანა, სწორედ ამ მეორე ჯგუფმა მია-
ნიჭა. მეორე გადასახლების თარიღიც, პირველის მსგავ-
სად, ლურსმული საბუთებითაა განსაზღვრული, სახელ-
დობრ, ასურელი მეფეების ანალებით. სხვადასხვა ერანე-
ლი ტომები იხსენიება აქ მე-9 საუკუნიდან მოყოლებული.
ისინი უკვე ჩრდილო-დასავლეთ ერანში სახლობენ, მაგ-
რამ ჯერ კიდევ ის სადგომები არ უჭირავთ, რომლებიც
მათ ცოტა უფრო გვიან, დაახლ. მე-7 საუკუნის შუახანე-
ბიდან მოყოლებით ხანგრძლივად დაიპყრეს. ისინი ჯერ
ისევ ამოძრავებულნი არიან ზღ, მაშასადამე, მათი მოვლინების
პირველი საბუთების თარიღი ისევე უნდა უახლოვდებო-
დეს თვითონ მეორე გადასახლების თარიღს, როგორც
ბოლახკეოის ტექსტების თარიღი უახლოვდება პირვე-
ლი გადასახლებისას. ამგვარად, იმიგრაცია ქ. წ. 1-ლი
ათასეულის დასაწყისში უნდა მომხდარიყო. პირველი
მკვიდრი დასახლება და სახელმწიფოს შექმნა უკიდურეს
ჩრდილო-დასავლეთში იმ ტერიტორიაზე ხდება, რომე-
ლიც ურარტელების სახელმწიფოს ფარგლებში შედიოდა,
მაგრამ ასურელების მიერ საცილობლად იყო ქცეული. ამ
გარემოებას ძირითადი მნიშვნელობა მიეცა მთელი მერ-
მინდელი კულტურული განვითარებისათვის. მერმინდელი
მიდიელები და სპარსელები თავდაპირველად ერთად სხე-
დან ჩრდილო-დასავლეთ ერანში: მხოლოდ მას უკან რაც
მე-7 საუკუნის შუახანებში ასურელებმა სრულიად გაანა-
დგურეს ელამის სახელმწიფო (რომელმაც უეჭველია უკვე
მანამდე დაუთმო სპარსელებს თავისი აღმოსავლეთი სა-

ნაპირობები), სპარსელებმა დაიჭირეს მათი მერმინდელი სამხრეთი სადგომები, ხოლო მიდელები შესატყვისად გაიშალნენ ჩრდილოეთში¹.

აღმოსავლეთშიც მოძრაობა დასავლეთისაზე ადრე არ დასრულდებოდა. ჰეროდოტისა და კტეზიასის განცალკევებული ცნობებით და ფალეს ნინევიელის ბაბილონური ისტორიით დადასტურებულია, რომ მიდელებმა, ვიდრე ჯერ კიდევ ძლიერი ასურეთის წინააღმდეგ გადამწყვეტ შეტევას გაბედავდნენ, შემოიერთეს არა მარტო ურარტული და ლიდური სახელმწიფოები, არამედ უპირველესად ყოვლისა ერთ პოლიტიკურ ერთეულად შეკრიბეს ყველა ერანელი ტომები და შექმნეს სახელმწიფოებრივი ორგანიზაცია, რომელიც, როგორც ეტყობა, იმდენადვე იყო დაშორებული აქემენელთა სამფლობელოს დასრულე-

¹ ამ ადგილის გადანაცვლებისათვის მნიშვნელოვანია ერთი ენობრივი კრიტერიუმი: სახელდობრ, რომ სპარსელების ტომობრივი სახელი „Pârsa“ წარმოებულია იმ ქვეყნის სახელისგან („Parsua“), რომელიც ჩრდილოეთით მდებარეობს ბაბილონიდან აგბატანაში მიმავალ გზაზე. ერანული ტომობრივი სახელები, როგორც „Mâda“, „Pârsa“, „vriddhi“-სებრი ნაწარმოებია, მოკლესმოვნისანი ქვეყნის სახელის ძირეული მოკლე ხმოვნის დაგრძელებით; ხოლო ინდური „śv“-ს შესატყვისი მიდურში იქნება „śp“ დაქველსპარსულში—„ś“. მაშასადამე, შემდეგი სქემის მიხედვით:

	სნსკრ.	მიდ.	სპარს.
„ცხენი“	aśva	aspa	asa
ქვეყნის ასურული	*	ტომობრივი	
სახელი parsua	parśva	სახელი	* pârspa pârsa
და ბერძნული kaspioi khasvâ			kâspa kas-ak (ადგილი) საშ.-სპარს.

ბულ მთლიანობას, რამდენადაც არშაკუნთან სახელმწიფო თავისი მერყევი შინაგანი აგებულებით ჩამორჩებოდა სასანურს.

კიროსის დროს სპარსელები დაეპატრონენ მიდელთა მემკვიდრეობას. კტეზიასის ლეგენდარული გადმოცემიდან, თითქოს ბაქტრელი უბრძოლველად მიმხრობოდენ კიროსს, როდესაც მისგან მიდელთა უკანასკნელი მეფის ქალის შერთვა გაიგეს, ის მაინც შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ ბაქტრია მიდელთა სამფლობელოში შედიოდა. მიდელთა სახელმწიფოს საზღვრები კიროსმა შორეულ აღმოსავლეთში გაათართოვა: მან დაიპყრო საკების ქვეყანა, ე. ი. აწინდელი ფერღანი იაქსარტის ანუ სირ-დარიას შუა და ზემოწელზე; შემდეგ მან შემოიერთა ორი ინდური პროვინცია: 1. ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთში განდარი, ე. ი. ქაბულის ველი, სვატის ტერიტორია და პეშავარი და 2. თატაჯუში ანუ პენჯაბი. ბეჰისტუნის დიდი წარწერიდან ჩანს, რომ, როდესაც დარიოზი ტახტზე ავიდა, ყველა ზემოხსენებული ერანული და ერანის გარეშე მდებარე ქვეყნები მას უკვე მემკვიდრეობით ერგო. ამ მემკვიდრეობას დარიოზმა აღმოსავლეთში მხოლოდ ჰინდუსის სატრაპია შეჰმატა, ე. ი. დღევანდელი სინდი ინდის ქვემო-წელზე. მაშასადამე, ალექსანდრე დიდს აღმოსავლეთში არსად არ გადაუბიჯებია აქემენელთა სახელმწიფოს ფარგლებისათვის.

დარიოზის სამეფო ტახტზე ასვლისას, ერანის ზეგანი და აწინდელი რუსული თურქისტანის ვაკეთა ერთი ნაწილი დაყოფილი იყო ხუთ სატრაპიად, რომლებსაც მათი სახელები ხუთი მთავარი ტომის მიხედვით ეწოდა. ეს იყო შემდეგი სატრაპიები: 1. მიდია. ამაში შედიოდა: მთელი სომხეთი და ძველი ასურეთი ტიგროსის აღმოსავ-

ლეთით, არბელიანად, მაშასადამე, მთელი ჩრდილო-დასავლეთი მხარე და, სხვათა შორის, მადაც და ასაგარტაც (დღეს „სიირტი“); ქალაქები: აგბატანა და რაგა. 2. პერსია. ეს არის: დღევანდელი ფარსი ისპაანით, ბაქტიართა ქვეყნით, ლარისტანით და ქირმანითურთ, მაშასადამე, მთელი სამხრეთ-დასავლეთი მხარე; ტომები: პარსა, იაუტია და უფრო წვრილი ერთეულები. 3. პართია. ეს იყო: აწინდელი ხორასანი პირკანიით (კასპიის ზღვის სამხრეთ-აღმოსავლეთს კუთხეში), ჰერატით, კუპისტანით და სისტანითურთ, მაშასადამე, მთელი შუაჩრდილოეთის მხარე და ზეგანის შუანაწილი; ტომებს ერქვა: პართავა, ვრკანა, ჰარაივა, ზრანკა (უფრო წვრილებს არ ვასახელებ). 4. ბაქტრია. ეს იყო: ავღანისტანი პინდუკუშის ჩრდილოეთით, ოქსუსის ქვეყნის რუსული ნაწილები, ზარავმანის ველი სამარყანდითურთ, ამასთან მერვის ოაზი, მაშასადამე, მთელი ჩრდილო-აღმოსავლეთი მხარე; ტომები იყო: ბაქტრიშ, სუგდა, მარგუშ. 5. არაქოზია (არა ეთნიური, არამედ გეოგრაფიული სახელი). ამაში შედიოდა: მთელი სამხრეთი ავღანისტანი და ბელუჯისტანი მაკრანითურთ, მაშასადამე, მთელი სამხრეთ-აღმოსავლეთი მხარე; ტომები: თამანელები (დღეს არსებობს ადგილი „ტხამან“), მაკა და სხვ. ამგვარად, ჩვენ ვხედავთ, რომ მთელი ის ტერიტორია, რომელიც უწინ უძველესი „კასპური“ კულტურის წრის ფარგლებში შედიოდა, ახლა ერანული ტომების მიერაა დაკავებული. საფიქრებელია, რომ იმ მრავალ მცირერიცხოვან ტომებს შორის, რომლებსაც ჰეროდოტე ასახელებს, შენახული იყო პირვანდელი მოსახლეობის ნაშთიც. დანამდვილებით შეგვიძლია ამისი თქმა კასპიის ზღვის სამხრეთი სანაპიროების მოსახლეობისათვის და ზოგიერთი ტომების შესახებ არა-

ქობიაში და სპარსეთის უბის და ინდური ოკეანის სანაპიროებზე. შესაძლებელია, რომ პართული ტომი ზრანკაც, რომელიც სისტანის ტბის სანახებში ბინადრობდა და წმინდა გეოგრაფიულ სახელწოდებას ატარებდა („ტბის მოსახლენი“), უძველესი მოსახლეობის ნაშთს წარმოადგენდა. ამას გარდა, შორეულ ჩრდილოეთში ორი სატრაპია არსებობდა, სახელდობრ ხვარაზმი არალის ტბასთან და შემდეგ საკების ქვეყანა, ე. ი. რუსული ფერღანი სირდარიასთან (სხვათა შორის, „ხვარაზმი“ წმინდა გეოგრაფიული სახელწოდებაა რეგისტრირებული ავესტურ „ერანვეჯ“-ს ე. ი. დაახლ. „არიელთა ვაკე“-ს, რომელიც ეანიურ სახელწოდებას წარმოადგენს). ამ ორივე სატრაპიის მოსახლეობა, რომელიც ტანისამოსის მიხედვითაც ერთ მთლიანს წარმოადგენდა, ეკუთვნოდა არიელების განსაკუთრებულ ჯგუფს, საკებს, რომლებიც ინდო-არიელებზე უფრო უახლოვდებიან ერანელებს და რომლების მერმინდელი გადასახლების შესახებ ქვემოთ კიდევ გვექნება საუბარი. ისე როგორც მათი მონათესავე ინდოელნი და ერანელნი, ესენიც თავის თავს არიელებს ეძახიან, როგორც ერანვეჯის სახელწოდებიდანაც ჩანს, რომლის „არიელები“ მერმინდელი „ალანები“ არიან.

სხვა ეთნიური ელემენტები მთელს ამ ტერიტორიაზე არ მოიპოვება და არც უწინ მოიპოვებოდა. დანამდვილებით შეგვიძლია ვთქვათ, რომ პირველ არიულ გადასახლებამდე მთელი ზეგანი „კასპურ“ ტომებს ეჭირა, ხოლო თურქისტანის გაშლილ ვაკეებზე ისხდნენ ჯერ კიდევ განუყრელი არიელები. როდესაც მეორე არიული გადასახლება ერანელების ერანში დაბინავებით დასრულდა, სრულიად ნორმალური რამ მოხდა: მიწათმომქმედს, უკვე სამოქალაქო ცხოვრებას ჩვეულ მოსახლეობას ზევიდან

დასწვა, როგორც მებატონე ფენა, მესაქონლე, მომთაბარე ხალხი და თავისი ენა შეათვისებინა. ამ უცხო დამპყრობელთა ენა დარჩა, მაგრამ მისი უეცარი გადაგვარება, ჯერ კიდევ აქემენელთა დროს, კარგად გვიჩვენებს, თუ ეს მებატონე ფენა რა სწრაფად გათქვიფა მკვიდრმა მოსახლეობამ. ახალი სპარსული ქ. შ. 500-ის ახლ. დასრულებული ჩანს. ყველა ინდოგერმანული ენებისაგან იგი განსხვავდება მაგ. იმით, რომ გრამატიკული სქესის ნაცვლად არჩევს სულიერ და უსულო საგნებს. ეს კი დამახასიათებელია „იაფეტური“ აზროვნებისათვის. იმავე გავლენის ქვეშ დგას ბგერათა ცვლა სპარსულში.

ჩრდილოეთის ვაკეებში დარჩენილი არიელი, (ე. ი. უმთავრესად საკური) ტომებისაგან გამოყოფის შემდეგ განვითარდა ერთგვარი პოლიტიკური და კულტურული კონტრასტი, რომელიც ბოლოს ეთნიურად გაიგეს. საკურთარი არიელობის (ერანის), საწინააღმდეგოდ გადმოსახლებულებმა შექმნეს ეთნიურად სრულიად დაუსაბუთებელი ცნება „არა-ერანი, ანერანი“, მერე „თურანი“, რომელსაც მხოლოდ ათასეულ-ნახევრის შემდეგ, ახალი ხალხთა მოძრაობის წყალობით მიენიჭა შინაარსი. მაგრამ, როგორც ევროპაში ხალხთა გადასახლების შემდეგ გერმანიის და იტალიის პოლიტიკური და კულტურული ბედი დაკავშირებული დარჩა, ისე აქაც დამოკიდებულება ხანგრძლივი იყო და ერანის უფრო მაღალი კულტურა ავტორიტეტულ გავლენას ახდენდა აზიის მთელს ჩრდილოდასავლეთ მხარეზე. მთელს ადგილობრივ გადმოცემაში კი ის აზრია გაბატონებული, რომ დასაბამიდან ვიდრე ალექსანდრე დიდის მომდევნო ხანამდე ჩრდილოეთის ველებზე ერანელები მუდმივ და მძიმე ომიანობას აწარმოებდნენ თავისი თურანელი მემკვიდრეობითი მტრის წი-

წააღმდეგ. მაგრამ ასეთი აზრისათვის ისტორიული საბუ-
თი არ არსებობს: ეპიური გადმოცემის გაბატონებული
აზრი სხვა არა არის რა, გარდა გაცილებით უფრო მერ-
მინდელი ამბების გადატანისა უძველეს ხანაში.

ისტორიული მოგონება ერანელეს თითქმის არ შეუ-
ნახავთ. უძველესი ხანის სურათი დაფარულია სავსებით
კოსმოგონიად ქცეული მითოსით. როგორც სარწმუნოებ-
რივ გადმოცემაში, რომელიც ავესტური ნაწერების სახი-
თაა წარმოდგენილი; ისე ეპიურშიც, რომლის მთავარი
წარმომადგენელი ფირდოუსის შაჰნამეა, მხოლოდ ერთი
ფაქტია გარკვევით შენახული: ერანვეჯიდან, ხვარაზმი-
დან ჩამომავლობა; ეს ის ქვეყანაა, რომელშიდაც საშინ-
ლად მკაცრი ზამთარი იცის და ორი დიდი წყალი ჩამო-
დის—დაიტას „კარგი წყალი“ (veh rot) ანუ ოქსუსი და
არანგი ანუ იაქსარტი. ამასთანავე, პირველი სამშობლო
ოქროს ხანის ქვეყანაა ქცეული და ამიტომ ხშირად გა-
დააქვთ გაცილებით უფრო მერმინდელი ამბები იმ ძველს
მითიურ სამშობლოში; ასე მაგ. იქაა გადატანილი ნაკვ-
თები სარწმუნოების დამაარსებლის, ზარათუსტრას, ცხოვ-
რებიდან. ამას გარდა, ერთი მითოსი მოგვითხრობს, რომ
ფერიდუნის სამმა შვილმა, სალმ-მა, ერიჩ-მა და თუჩ-მა,
ქვეყანა სამად გაიყვეს. შემდეგში ეს მითოსი სულ სხვა-
გვარად განმარტეს და სამი სახელმწიფოს: რომის, ერ-
ანის და შორეული აზიის (თურანის) ცილობას დაუკავ-
შირეს. მაგრამ, აქაც გამოიცინობა უძველესი ხანის მოგო-
ნება: სალმი, ავესტ. საირიმა (*საურუმა), უნდა გავიგოთ
როგორც საურომატების ეპონიმი; ერიჩი (აირიუ), რო-
გორც ეპონიმი ერანელი არიელებისა; და თუჩი (თუირია),
როგორც თურანელების ეპონიმი—ეს იყო მესამე ტომი,

რომლის სახელი ჯერ კიდევ სასანელთა ეპოქის დამლევს შენახული იყო სამარყანდის ერთს ოლქში.

გადასახლების შესახები მოგონება, როგორც ინდო-არიელებმა შეინახეს, ერანელებს არ მოეპოვებათ. არავითარი გამოძახილი არ დარჩენილა იმ დიდი ეპოპეისა, როდესაც მათ მსოფლიო იმპერია შექმნეს. უკანასკნელ აქემენელთა და ალექსანდრე დიდის შესახებ ავესტურ და ეპიურ გადმოცემაში ნამდვილი ისტორიული დეტალებია შეტანილი, მაგრამ ეს საკუთარი მოგონება კი არაა, არამედ ლიტერატურული გზითაა გადმოღებული რომანებიდან (როგორც ალექსანდრიანი და არტაქსერქსის და ესთერის რომანი). დავიწყებულია სელევკიდების ეპოქაც. მხოლოდ არშაკუნიანთა დროიდან იწყება უცნაურად გადასხვაფერებული ისტორიული ფაქტების გამოყოფა და ისიც უმეტეს შემთხვევაში გადატანილია უძველეს ლეგენდარულ ხანაში. გაბმული ისტორიული გადმოცემა, უეჭველია თავიდანვე ჩანაწერებზე დაყრდნობილი, პირველად სასანელთა დროიდან იწყება, ე. ი. მე-3 საუკუნეში ქ. შ.

არის მხოლოდ ერთი გამონაკლისი: გადმოცემულია რამდენიმე ფაქტი ერანელთა რელიგიის დიდი დამაარსებელის, ზარათუსტრას, ცხოვრებიდან. მეცნიერულ გამოკვლევათა უმეტესობის აზრით, ეს ფაქტები უთავბოლოდაა არეული, მაგრამ ეს სრულებითაც ასე არაა. უკეთეს ისტორიული არსი კრიტიკულად გამოვყავით, მთელი გადმოცემა, ავესტური და ეპიური, შემდეგისათვის სავსებით მხოლოაზროვანია: ზარათუსტრა მიდიაში დაიბადა. იგი მიატოვებს სამშობლოს, საცა მისმა აზრებმა გამოძახილი ვერ ჰპოვა, და ქადაგებს სისტანში, ე. ი. სამხრეთ-აღმოსავლეთ მხარეში, ჰამუნის ტბასთან. აქ მას გაუჩნდება ძლიერი მფარველი, ვიშტასპი, იქაური „მეფე“, ე. ი.

სატრაპი. ძველი ერანის სამი უწმინდესი ცეცხლისგან ვიშტასპი ერთ-ერთს გადმოიტანს უძველესი საყდრიდან, რომელიც ხვარაზმში იმყოფებოდა, „კანარნაგის ქვეყანაში“, ე. ი. დღევანდელ ნიშაპურში, რომელიც პართიის უძველესი დედაქალაქი იყო (ხორასანი). მეორე მხრით, დარიოზის წარწერებიდან ჩანს, რომ სისტანი (ზრანკა) პართავას დიდ სატრაპიაში შედიოდა, რომელსაც მართავდა მეფის ნაცვალ ვიშტასპი, დარიოზის მამა. ამისი რეზიდენცია, მაშასადამე, დღევანდელს ნიშაპურში უნდა ვიგულისხმოთ. ვიშტასპის ლეგენდა ასახელებს ატოსას, მის მეუღლეს, და იფანდიარს, მის შვილს. ატოსა ერქვა დარიოზის ერთ-ერთ ცოლს და აქემენელთა სხვა ქალებიც ატარებდენ ამ სახელს; იფანდიარი, ძველი სპენტადატი, მოგვმა გაუმატამ დაირქვა, როდესაც ტახტზე ავიდა (რაც თავისთავად დიდი გამოცანების წინაშე გვაყენებს). ეს ის გაუმატაა, რომელიც დარიოზმა მოკლა. თუკი ვიშტასპის ლეგენდიდან არშაკუნიანთა ისტორიული ფაქტების მიხედვით არქაიზირებულ ბრძოლებს გამოვყოფთ, მისი გარემო, რამდენადაც მეფე მასში ზარათუსტრას მფარველადაა გამოყვანილი, აქემენიდურია. ამგვარად, თუ გავაიღებთ ვიშტასპი, ზარათუსტრას მფარველი, და ვიშტასპი, დარიოზის მამა, გამოდის რომ ერანელთა ისტორიულმა გადმოცემამ ქრისტეს უწინარესი პირველი ათასეულის ისტორიიდან შეინახა ძალიან მცირე რაოდენობა ისეთი ფაქტებისა, რომლებიც გადაბმული იყო წინასწარმეტყველის ცხოვრებასთან, ხოლო სრულიად დაივიწყა აქემენიდური სახელმწიფოს ბრწყინვალეობა და სხვა ყოველივე.

აქ არაა საჭირო, რომ დაწვრილებით შევეხოთ ზოროასტრული რელიგიის რაობას, შექმნას და გავრცელებ-

ბას. არც ერთი ამ კითხვათაგანი თანხმობრივ გადაწყვეტილი არაა, არამედ თითქმის ყოველი მკვლევარი უკიდურესად საწინააღმდეგო აზრს იზიარებს. ჩემი შეხედულება ხარათუსტრას დროის შესახებ სრულიად შეგნებულად ეწინააღმდეგება მკვლევართა უმრავლესობას. მაგ. კითხვაზე: იყო თუ არა დარიოზი ზოროასტრიანი? — ზოგი ემფაზიკურ „ჰო“-ს ამბობს, ზოგიც გადაჭრილ „არა“-ს. აქ საკმაოა მოკლედ აღვნიშნოთ, რომ ერანელებმა მსოფლიოს უძღვნეს როგორც პირველი მსოფლიო იმპერია, ისე პირველი უნივერსალური რელიგია, და რომ ეს მხოლოდ მას უკან შეიძლებოდა მომხდარიყო, როდესაც მათ მათი ახალი სადგომები დაიჭირეს ერანში. აქ ჩვენ არ ვაპირებთ ხალხის სულიერი კულტურის აღწერას — ისეთ დაწინაურებულ საფეხურზე არ შეიძლება მისი დაყვანა რომელსამე მარტივ ფორმულაზე. ეს კულტურა აღზარდა იმ სულიერმა მსოფლიომ, რომელიც ერანელებმა უკვე თან მოიტანეს, იმან, რომელიც მათ მკვიდრ მოსახლეობასთან ჰპოვეს და აგრეთვე იმან, რომელიც ათასეული წლების განმავლობაში აშენებული იყო მათი მეზობლების და შემდეგ ქვეშევრდომების, წინა-აღმოსავლეთის ძველი კულტურული ხალხების მიერ.

მაგრამ ჩვენ უნდა დავახსიანოთ ერანული კულტურის ნივთიერი მხარე, ხელოვნება, რომელიც არქეოლოგიურ მსჯავრს ექვემდებარება. ის, რაც აქემენიდებმა თავის რეზიდენციებში შექმნეს — ბაბილონს, სუზას, პერსეპოლს, პასარგადას და აგბატანას — ისიც მათი კულტურის იმავე უნივერსალურ ხასიათს ამჟღავნებს. როგორც რელიგიაში აქაც გადაქსოვილია საკუთარი, ადგილობრივი და, როგორც მესამე შემადგენელი, მთელი ძველი აღმოსავლეთი. პერსეპოლი მოგვაგონებს ათასეული წლების სიმ-

ფონიის მქუხარე დასასრულს, და იმ ცეცხლში, რომელიც ალექსანდრემ ამ შედეგს წაუკიდა, დაიღუპა ახლო აღმოსავლეთის ძველი მსოფლიო მთლიანად. უფრო ნიშანდობლივი დაკვირვება მალე აღმოაჩენს განსხვავებას ბაბილონ-სუზასა და წმინდა ერანულ აგბატანას, პასარგადას და პერსეპოლს შორის. ბაბილონსა და სუზაში აქემენიდური ხელოვნების ძველი აღმოსავლური ელემენტი გაცილებით უფრო ძლიერაა გამოხატული.

აქამდის ის შეხედულება იყო გავრცელებული, რომ აქემენიდური ხელოვნება ძალიან ხელოვნური ქმნილება იყო და მხოლოდ იმას ესწრაფვოდა, რომ მეფის დიდებულებისათვის ბრწყინვალე ფონი და ჩარჩო შეექმნა. ამიტომ ეგონათ, რომ მის გვერდით ცოცხლობდა არსებითად განსხვავებული ხალხური ხელოვნება, რომლის ნაწარმოები სადმე უნდა აღმოჩენილიყო. ასეთი დაპირისპირება არ გამართლდა. დამოკიდებულება არსებითად აქ იგივე იყო როგორც მაგ. ასურეთში, საცა მთელი ხელოვნება აგრეთვე მეფობისა და მხოლოდ შემდეგ სარწმუნოების სამსახურში ჩადგა, მაგრამ ის ხელოვნებაც, რომელიც ხალხს უმსახურებოდა, საცხებით იმავე განვითარების კანონს ემორჩილებოდა. სხვაობა მხოლოდ იმაში მდგომარეობს, რომ ერანულ ხელოვნებაში სარწმუნოებრივი ელემენტი თითქმის სრულიად დაჩრდილულია, რაც თვით სარწმუნოების მეტად განყენებულს და თავდაპირველად უეჭველია ხატთამბრძოლ ხასიათს უნდა მიეწეროს. შემდეგ, იმპერიის თვალუწვდენი სივრცის გამო, ხელოვნებამ ყველგან ვერ შესძლო, განსაკუთრებით ძველს დასავლურ კულტურულ ქვეყნებში, ახალ კალაპოტში ჩაეყენებინა ძველი გადმონაცემი. მაგრამ არ შეიძლება მოველოდეთ საკუთრივ ერანულ ქვეყნებში ისეთ ხალხურ

ხელოვნებას, რომელიც მთლიანად აქემენიდური არ იქნებოდა.

ასეთ შეხედულებას ადასტურებს ხალხური ხელოვნების აქა-იქ აღმოჩენილი ნაწარმოებიც; განსაკუთრებით კი ეს წარმოდგენა მტკიცდება აქემენიდური შენობებზე და მთელი საქალაქო ნაგებობის აღმოჩენით, აქამდე ცნობილ სამეფო რეზიდენციებს გარდა. ასე მაგ., მე ვნახე ფარსის პროვინციაში აქემენიდური დროის შენობები, მაგ. შირაზის ვაკის ორ პუნქტში, ფირუზაბადის ვაკეზე, პერსეპოლის ვაკის სამ პუნქტში, და ბოლოს ერთი აქემენიდური ქალაქი ნაყშ-ი-რუსტამის სამეფო სამარხების ზემოთ მთაზე და კიდევ ერთი სუზიდან პერსეპოლში მიმავალს ძველს გზაზე.

ამ აქემენიდურ ხელოვნებას ახასიათებს ქვის დამუშავების განმაცვიფრებელი და შემდეგში მიუღწეველი ოსტატობა, როგორც უშველებელი კლდეების დამუშავება, ისე კედლების შენება უზარმაზარი ქვის ფილაქვებით, დი მაგარი ქვის სკულპტურა. მეორე დამახასიათებელი თვისება დიდი ხისვეტებიანი მშენებლობაა, რომლითაც განისაზღვრება ყოველი სივრცედი ფორმა. ამავე მშენებლობას მიეკუთვნება ხის ძელები, სახურავები და ყოველნაირი საშინაო ჭურჭელი, რომელიც საუკეთესო სახუროთმოძღვრო და საღურგლო ცოდნითაა შესრულებული. ბოლოს—ყველა ტექნიკურ სიძნელეთა დამძლევი მეტალურგია, რომელიც აწარმოებს არა მარტო ჭურჭელს, იარაღს და სამკაულს, არამედ, ხის აწყობილობის ლითონით შემოსვით, არქიტექტურის დამხმარე ხელოვნების როლსაც ასრულებს. ხოლო ყველა ეს ისეთი დამახასიათებელი თვისებაა, რომელსაც სრულებით მოკლებულია ბაბილონური და ელამური ხელოვნება და რომლისაგან

ასურულ ხელოვნებაში—ორთოსტატული სკულპტურის გამოკლებით—მხოლოდ დაწყებითი ნიშნები მოიპოვება. ამით, მაშასადამე, თავისთავად დაყენებულია საკითხი ამ ოსტატობის სადაურობისათვის.

ქრონოლოგიურადაც და გეოგრაფიულადაც აქემენიდური ხელოვნება მისდევს გვიანელამურსა და ახალბაბილონურს, და, პირიქით, ორივე თვალსაზრისით დაშორებულია ასურულს. ამგვარად, აქემენიდური ხელოვნების ოსტატობა არ შეგვიძლია უმეშვეოდ გამოვიყვანოთ შემოხსენებული დაწყებითი ნიშნებიდან ასურულ ხელოვნებაში. ერანელი ტომების, და ყველაზედ ადრე მიდღეების პირველი მკვიდრი დასახლება, როგორც ზემოთ მოკლედ მოვიხსენიეთ, იმ მხარეში მოხდა, რომელიც სომხეთის ურარტული სახელმწიფოს ფარგლებში შედიოდა. ეს გარემოება გასაღებს იძლევა აქემენიდური ხელოვნების წარმოშობილობის გასაგებად. აქამდე თითქმის სრულებით გამოუკვლეველი ურარტული სიძველენი თუმცა ნაკლებადაა ცნობილი, მაგრამ ის, რასაც ვიცნობთ, რასაც მაგ. ვანის ნანგრევებზე ვხედავთ, სწორედ იმავე ნიშნებით ხასიათდება და ისევე გვაკვირვებს, როგორც აქემენიდური ხელოვნება. ეს არის: კლდის დამუშავების ტექნიკა, უდიდესი სტილის ფილაქენებით ნაგებობა და მეტალურგიის, ყოველ მოლოდინს გადაცილებული, სიმიდრე და მრავალსახეობა. ქვის სკულპტურა დღემდე ნაკლებადაა აღმოჩენილი, მაგრამ რომ ასეთი სკულპტურა იქ გავრცელებული იყო, ამას მოწმობს მისი მეტად შესანიშნავი აღწერილობა, რომელიც ასურულ ეპოქა დაგვიტოვებს. რასაკვირველია, ხის სვეტები არავის უპოვია, მაგრამ, რომ ხისსვეტებიანი მშენებლობა მიღებული იყო, შეიძლება დავასკვნათ ასურული სურათებიდან; გარდა ამისა,

გლახის სახლები იქ დღემდისაც კი პირვანდელ ტიპზე შენდება. ამგვარად, აქემენიდური ხუროთმოძღვრების ყველა დამახასიათებელ ნიშნებს აქ ვპოულობთ. შემდეგ, ხელოვნების ფორმების ანალიზი გვიჩვენებს, რომ ძველ წინააზიურ ნაწარმოებთაგან ურარტული სკულპტურა ყველაზედ უფრო ენათესავება აქემენიდურს. ურარტული ხუროთმოძღვრების ნაწარმოები შექმნილია ქ. წ. 1000-სა და 700-ს შორის. როდესაც ქსერქსემ ვანის ციხის კლდეზე თავისი მამის, დარიოზის, წარწერა დაასრულა, ეს ხელოვნება ალბათ ჯერ ისევ უზომო გაკვირვებას იწვევდა.

მაგრამ აქემენიდურ ხელოვნებაში უბრალო მიბაძვა კი არა გვაქვს, არამედ ხელოსნური ტრადიცია. ასეთი ტრადიციის გადასაცემად საჭირო იქნებოდა მესაშვლე და მართლაც ამისი როლი შეასრულა მიდიის ხელოვნებამ. აგატანაში აქამდე მხოლოდ დარიოზის და არტაქსერქს II-ის აღმშენებლობითი მოღვაწეობა ჩანს, მაგრამ უეჭველია, რომ უშველებელ ნანგრევთა ბორცვების გათხრა აღმოაჩინდა მიდელთა მეფეების ნამოღვაწარსაც. აგატანის და მისი ოქროთ შემოსილი პორტიკების მშენიერების აღწერა, რომელიც პოლიბიოსს მოეპოვება, ადასტურებს ჩვენს მოლოდინს; ამასვე გვეუბნება კლდეში ამოჭრილი მიდური სამეფო სამარხები, რომლებიც მეფის სასახლისავითაა გამართული და წარუხოცელ შთაბეჭდილებას სტოვებს, და იქვე შენახული სამი მეტაჯ სადა სკულპტურა. ამგვარად, უფლება გვაქვს განვითარების ხაზი სპარსეთიდან, მიდიაზე, სომხეთში ავიტანოთ. მაგრამ ვანის ურარტელები არ იყვნენ ამ ხელოვნების მოთავეები და შემომქმედნი. ისინი იყვნენ მხოლოდ ნაგვიანევი წევრები უძველესი ხეთური კულტურული წრისა.

ამიტომ, ხაზის აყვანა სომხეთში იმას ნიშნავს, რომ იგი ამ ხეთური ცენტრიდან გამოვიყვანოთ.

ამ დებულების სისწორე სრულებით ცხადია დიდი კლდეების დამუშავებისათვის, მცირე აზია ნამდვილი ტროგლოდიტების ქვეყანაა უძველესი დროიდან. დასაბამიდან ბაზანტიურ საშუალო საუკუნეებამდე იქ მთელი შენობები ჩაუდგამთ პირდაპირ კლდეში. მცირე აზია, E. Brandenburg-ის მოხდენილი ტერმინი რომ ვიხმარო, „კლდის არქიტექტურის“ ქვეყანაა. უკვე მე-3 ათასეულის დადგეს დასავლეთ ერანის სანაპირო მთებში ჩნდება რამდენიმე დიდი კლდის სკულპტურა. ამ ქანდაკებათა შინაარსი ბარიდანაა მოტანილი, მაგრამ ბარში ასეთი რამ ტექნიკურად სრულიად დაუძლეველი უნდა ყოფილიყო. მაშ საიდან ჩნდება ეს სკულპტურა? ამის ასახსნელად უნდა მივმართოთ მცირე აზიას: ეს ნათესავობა წარმოშობილია იმ უძველესი კულტურული თანაცხოვრების ნიადაგზე. ამგვარად, როდესაც პერსეპოლის უშველებელ ტერასას მთლიანად ცოცხალ კლდეში სჭრიან, ისე როგორც ნაყში-ი რუსტამის უზარმაზარ სამეფო სამარხებს – ეს ტრადიცია უძველესი დროიდან და მცირე აზიიდან მომდინარეობს.

იგივე ითქმის ფილაქენებით მშენებლობისათვისაც. სუმერისა და ელამის ალუვიური ქვეყნისათვის ასეთი ხუროთმოძღვრება უცხო უნდა ყოფილიყო. ასურული ხუროთმოძღვრება კი თავიდანვე აგურის მოტრფიალე ბაბილონის ისეთი ძლიერი გავლენის ქვეშ იმყოფებოდა, რომ ვერ შესძლო მისი დაძლევა. გარდა ამისა, ასურელები, ვითარცა სემიტები, ხუროთმოძღვრებაში და საერთოდ სახვით ხელოვნებაში შემოქმედებითს უნარს მოკლებულნი არიან. ამიტომ, ტერასიანი შენობების და ციხის კედლე-

ბის შემოსვა ზომიერი ფილაქენებით ასურეთში ძალიან გვიან შემოდის და ისიც ცალკეულ მოვლენად რჩება—ეს სომხეთის გავლენა იყო. პირიქით, სომხეთსა, მც. აზიასა და ჩრდილო სირიაში ფილაქვანი დიდ როლს თამაშობს ხუროთმოძღვრებაში. აქაა ჩვენთვის საინტერესო დარგების პირვანდელი სამშობლო. მცირე აზია და სირია ქვის ქვეყნად დარჩა ელინისტურ და ისლამურ ხანაშიც. სირიის ხუროთმოძღვრებაზე შეიძლება ეგვიპტესაც ჰქონდა გარკვეული გავლენა.

მასალის გაუტანლობის გამო, ხისსვეტებიანი მშენებლობის უმეშვეოდ შემოწმება არ შეგვიძლია. მაგრამ ვაქვს სურათები და გამტანი მასალისაგან გაკეთებული მიბაძვები. შემოხსენებულ მიღურ კლდის სამარხებს პორტიკები აქვს, რომლებიც ხის ნიმუშების მიბაძვითაა გაკეთებული. ყველა აქემენიდურ სასახლეს ხის სვეტები ჰქონდა, გარდა ზოგიერთი გამონაკლისისა, როდესაც სვეტებს, დიდი ზომების გამო, ქვისას აკეთებდნ ხოლმე. სამეფო სამარხებს აშენებდნ სასახლის ხისსვეტებიანი პორტიკების მიბაძვით. აქამდე ცნობილ ძეგლებს გარდა, მე ვიპოვე, შუაგზაზე სუზა პერსეპოლს შორის, ახალი სამეფო სამარხი, რომელიც დაახლ. ქ. წ. 600-ით უნდა დათარიღდეს, რადგან თავისი ტიპით სწორედ მიღურსა და აქემენიდურს შუა დგას, ე. ი. ამ ორ ჯგუფს შორის უნდა დაისვას. ამასთანავე, თუ გეოგრაფიულ მდებარეობას გავითვალისწინებთ, იგი შეიძლება იყოს მხოლოდ კიროსების, ანზანის მეფეების, ერთ-ერთი წინაპარის სამარხი. ხოლო ეს სამარხი ერთ ოთხსვეტიან მწკრივს შეიცავს და ამ სვეტების თავები პროტოიონურია. თუ მხედველობაში მივიღეთ ძეგლის თარიღი და ადგილმდებარეობა, ბერძნული ნიმუშების მიბაძვას ვერ დავუშვებთ. პირიქით, ხის სვეტისთავის საკუთრივ იონურად, დასავლეთ მცირე-აზიურად მიჩნეული

სახეც მიღურ-სპარსულ ფორმათა შემადგენლობას ეკუთვნის. ერთი იყო დასავლეთი, ხოლო მეორე აღმოსავლეთი შტო მთლიან ფორმათა წრისა, რომელიც ეგეოსის ზღვის სანაპიროებიდან მოყოლებული მთიან ქვეყნებზე ვრცელდებოდა ვიდრე სპარსეთის უბემდე. საშუალო ფორმებს, იონიასა და ერანს შორის, პაფლაღონიის და სხვა მც. აზიური მხარეების კლდის სამარხებში ვპოულობთ, რომლებიც უძველეს ხანას ეკუთვნის. ხოლო გლეხების ხუროთმოძღვრება, რომელიც ყოველთვის ძველთა-ძველ ფორმებს ინახავს, ყველგან სომხეთში, კავკასიაში, ელზურსის მთასა, მთელს ქურთისტანსა და ცალკეულად აგრეთვე აღმოსავლეთ სპარსეთში, დღესაც უპირატესობას აძლევს იონური სვეტიცხლისაგან განსხვავებულ ხის ფორმებს.

ამგვარად, კლდის დამუშავება, ფილაქენიანი და ხის სვეტებიანი მშენებლობა ის ნიშნებია, რომლებიც თანაბრად ახასიათებს ერანულს და უძველესი ხეთურ-კასპური კულტურული წრის ხუროთმოძღვრებას და ორსავე თანაბრად განასხვავებს დაბლობი მხარეების ხუროთმოძღვრებისაგან. რაც შეეხება მეტალურგიას, აქ ჯერჯერობით არ შეგვიძლია ასეთი ზოგადი დასკვნების გამოტანა. ურყევია მხოლოდ ის, რომ ერთს მთლიანს წარმოადგენს: აქემენიდური, იშვიათი ნიმუშები მიღურის, და შეუდარებლად დიდი რაოდენობა ურარტული ნაწარმოებისა. უდავოა აგრეთვე ის, რომ ხეთური მეტალურგია მეტად განვითარებული იყო, რაც გასაკვირველი არაა, რადგან ძველი წინააზიის მდიდარი მადნები ყველა სწორედ ამ მხარეში იმყოფებოდა. თვით ხეთურ ტერიტორიაზე აღმოჩენილი ლითონის ნაწარმოები ცოტაა. სამაგიეროდ კარგად ვიცნობთ აქაური ნაწარმოების ექსპორტის გავრ-

ცელებულობას. აქედან შეგვიძლია დავასკვნათ, თუ რაოდენი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა ხეთებისათვის ხელოვნების ამ დარგს. ხეთური ექსპორტი დიდი რაოდენობით აღმოჩნდა ეტრუსკულ სამარხებში, ბევრია ნაპოვნი საბერძნეთში, კრეტაზე და, განსაკუთრებით, ასურულ სასახლეებში, სადაც ხეთური ნივთები ტროფეებად მიუტანიათ. მეორე მხრით, ხეთური ნაწარმოები კავკასიონის ჩრდილოეთითაც გვხვდება და თურქისტანის ვაკეებზე. ოღონდ, მეტალურგიის დარგი არ წარმოადგენდა მხოლოდ ხეთურ-კასპური კულტურული წრის საკუთრებას. ელამსა, და სუმერშიც მეტალურგია მეტად მაღალ დონეზე იდგა უკვე უძველესი დროიდან. ასურეთი კი, პირიქით, ამ დარგში ყოველთვის სხვას მისდევდა და მას არასოდეს არ უთამაშია მოწინავეის როლი.

ის, რაც ერანული ხელოვნების განხილული დარგებისათვის ითქვა, ითქმის ქვის სკულპტურის შესახებაც. აქაც, წინასაფხური მიდიაში უნდა ვიგულისხმოთ (ნიმუშად მხოლოდ სამი მეტად სადა კლდის სკულპტურის ნაწარმოები მოგვეპოვება); შემდეგ, ძველი სომხეთის გზით ეს ხელოვნება უნდა დავუკავშიროთ ხეთურ წრეს. სომხური ქვის და ბრინჯაოს ნაწარმოები, თუმცა იშვიათია, მაინც სრულიად საკმაოა იმისათვის, რომ ჩვენგან აღიარებული ჩამომავლობის სისწორე დაამტკიცოს. ამ შეხედულების საწინააღმდეგოდ შეიძლება მიგვითითონ ორთოსტატულ სკულპტურაზე, რომელიც უღვევლია ნინეფიაში, ნიმრუდს და ხორსაბადს და რომლითაც გაივსო ბრიტანეთის მუზეუმი, ლუვრი და სხვა ევროპული მუზეუმები. ხოლო იქ, საცა ლაპარაკია წინააზიის დიდ კულტურულ დამოკიდებულებათა გაშუქებაზე, უნდა გაეცეს პასუხი ამ საწინააღმდეგო საბუთსაც. საქმე ისაა, რომ

არქეოლოგიურმა კვლევამ თავიდან უნდა მოიცილოს ერთი წინამსჯავრი, რომელიც წარმოიშვა ძველი კულტურების აღმოჩენის შემთხვევითი გარემოების ნიადაგზე. აღმოჩენის შემთხვევითობით აიხსნება მაგ. ის, რომ ჩვენ ვლაპარაკობთ „ასირიოლოგიაზე“ და არა „ბაბილონოლოგიაზე“ ან „აკადოლოგიაზე“, რაც უფრო სწორი იქნებოდა. ძველი ძეგლების აღდგენა Layard-ის და Botta-ს ეპოქალური აღმოჩენებით დაიწყო ასურეთში 1840 წელს. ჯერ კიდევ ამ 25 წლის წინათ რიგიანად გამოკვლეული არ იყო არც-ერთი ასურული სამოსახლო, გარდა მე 9-7 საუკუნეების დედაქალაქებისა, და არც-ერთი ბაბილონური ადგილი. აი ამ ორ გარემოებას მიეწერება ის, რომ ასურული ორთოსტატული სკულპტურა დღემდე განსაზღვრავს მთელს ჩვენს წარმოდგენას ევფრატის და ტიგროსის ქვეყნების ხელოვნებაზე. სხვანაირად არ შეგვეძლო მოვქცეულიყავით და ეს წარმოდგენა ქრონოლოგიურად ძველ ასურეთზეც უნდა გადაგვეტანა, ხოლო გეოგრაფიულად უნდა გაგვევრცო ბაბილონზეც.

ასეთი განზოგადოება, როგორც გათხრების და პუბლიკაციის წინსვლამ გვიჩვენა, მეტად ყალბია. სამუდამოდ აბათილებს მას ასურისა და ბაბილონის გათხრის შედეგი. სუმერული და ძველბაბილონური მე-3 ათასეულის ქვის სკულპტურა ყოველთვის ზომიერად გადიდებული წვრილი პლასტიკის ხასიათს ატარებდა. არის კიდევ ასურეთის უძველესი მეფეების ქანდაკებანი და ევფრატის შუაწელზე მდებარე მაერის მეფეების დიდი ქვის სკულპტურები, რომლებიც ბაბილონში გაიტაცეს. მაგრამ ეს ისეთი განცალკევებული მოვლენაა, რომ ჯერ კიდევ გამოსაკვლევია — ეს ხელოვნება ჩრდილო-დასავლეთიდან ხომ არ მომდინარეობს? სულ არ მოიპოვება ღმერ-

თების რგვალი სკულპტურით შესრულებული დიდი ქვის ქანდაკება, რომელსაც ალბათ უფრო პატიოსანი მასალიდან და უფრო პატარა ზომისას აკეთებდენ. ეს იცვლება ახალასურულ ხანაში, ე. ი. იმ დროს, რომელსაც მიეკუთვნება ორთოსტატული სკულპტურაც.

ქვის პლასტიკას ბაბილონში, გარდა ამ თავისუფალი პლასტიკისა, არქიტექტონური გამოყენება სულ არ ჰქონია. არც ძველსა და საშუალო ხანის ასურეთს ჰქონია ასეთი არქიტექტონული სკულპტურის მსგავსი რამ. ასურის გათხრამ აღმოაჩინა ყველა ეპოქის ტაძრები, სასახლეები, სახლები, კარები; იმის თქმაც კი არ შეიძლება, რომ სკულპტურა ვერ იპოვეს, რომ *ex silentio* უნდა დავასაბუთოთ სკულპტურის უქონლობა — არა, ყოველი შენობა შენახულია თავისი კედლის ლიბით, ზედ სკულპტურა არ არის და ეს გვიმტკიცებს, რომ იგი არც არსებობდა. ამგვარად, ცხადი ხდება, რომ გვიანასურული სკულტურის ნაწარმოები მზა-მზარეული იმპორტი ყოფილა, უცხოეთიდან მოტანილი გარკვეულ დროს: სახელდობრ, მაშინ, როდესაც დაიწყო ჩრდილო-მესოპოტამური და ჩრდილო-სირიული, ე. ი. ხეაურითუ მიტანური მოსახლეობის ნაწილების ასურეთში იძულებითი გადმოსახლება, მე-9 საუკუნეში ქ. წ.

დღემდე მხოლოდ ერთად-ერთი გამონაკლისი მოიპოვება: ბაზალტის კოლოსების წყვილი, რომელიც ტიგლატიპილესარ I-მა ქ. წ. 1100 წელს ერთი შენობის კარზე მოათავსა ასურში. ამ კოლოსების ნაშთები სამწუხაროდ დამსხვრეულია. ამავე მეფეს ეკუთვნის შესანიშნავი ძველი ასურის „სტელათა მწკრივიდან“, რომელიც წარმოადგენს თავზე დაყენებულს და შემდეგში (აწ დაკარგული) წარწერით შემკულს ბაზალტის სვეტს. იგი ოდეს-

ლაც მდიდრულად მოკირწყლული იყო ლითონით. ეს სვეტი, მაგიური მიზნებისათვის, განზრახ ყირაზე დადგმული ტროფეი არის. ამის დასამტკიცებლად დღეს უფრო მეტი საბუთი მომეპოვება, ვიდრე 1920-ში მქონდა. სვეტი უეჭველად ხეთურია და ეგებ კომანიდან ან კომაგენიდან მომდინარეობდეს. ტიგლატილესარ I-მა, როგორც მისი წარწერები მოგვითხრობს, 25 ღმერთის ქანდაკება წაიღო იქიდან. კარის კოლოსების წყვილიც ხეთური ტროფეი უნდა იყოს. როგორც მასალა, ისე სტილიც და განსაკუთრებით ფაფრის თმის დამუშავება გვაგონებს კარხემიშის მსგავს ნაწარმოებს.

ამგვარად, ასურნასირპალის ორთოსტატებზე უფრო ძველი რამ არ მოიძებნება, ხოლო ეს ახალასურული სკულპტურა იწყება *ex abrupto* მე-9 საუკუნეში. მისი და ისლამური ხელოვნების გენეზისი ბევრ საინტერესო პარალელს იძლევა: ორსავე შემთხვევაში ხელოვნების უეცარი აწევა უფრო მაღალ საფეხურზე ერთმა და იმავე გარემოებამ გამოიწვია. ეს იყო: უცხო ხელოვანთა გადმოსახლება, მათი დაყენება ახალი ამოცანების წინაშე, მათი შემოქმედება სრულიად ახალი საშუალებებით და ახალი დიდი მიზნისათვის. ასურული ხელოვნების ისტორია ასურნასირპალიდან ასურბანიპალამდე სრულებით ცხადია: გამოხატულებასა და ნივთიერ სუბსტრატს, ფილაქვანს შორის დასაწყისში ჯერ ისევ დაცული იყო კავშირი, თუმცა მაშინაც ამ წესს ზოგჯერ არღვევდნ ხოლმე; მერმე ეს დამოკიდებულება ირღვევა საბოლოოდ და მრავალზონიანი განაწილება შემოდის; აქედან გადადიან უნაზესი რელიეფით გამოყვანილს დიდ სურათებზე, რომლებიც გაშლილია თავისუფლად კედლის ლიბრის ზემოდან. ამგვარად, ასურულ ნიადაგზე, განვითარებამ

თავიდანვე მხატვრული მიმართულება მიიღო, შექველდა იმიტომ, რომ ასურელები მანამდე უკვე ხატავდნენ გავო-ზილ კედლებსა და მოჭიქულ აგურებზე. ყველა იმ აზრს იზიარებს, რომ ასურულ ხელოვნებაზე იყო დამოკიდებული ხეთური წრის თანადროული და მომდევნო ხანის სკულპტურა. რადგან შეცდომით ფიქრობდნენ, რომ უფრო ძველი ასურული სკულპტურაც არსებობდა, მისგან დამოკიდებული ეგონათ ძველი ხეთური ორთოსტატული წარმოებაც. ეს შეხედულება არაა სწორი. მის გავრცელებას ხელი შეუწყო იმ გარემოებამ, რომ პრობლემები თითქმის არასოდეს შეგნებულად არ იყო ფორმულირებული და გადაწყვეტილი. ეს რომ ასე ყოფილიყო, მესოპოტამური, ჩრდილო-სიბირიული და მცირე-აზიური ხელოვნება გადაიღებდა ასურული სკულპტურის მხატვრულ აზრებს. ნამდვილად კი წინაუქმია სწორი: დასავლეთი ქვეყნების ხელოვნება ბოლომდე მტკიცედ იცავს ორთოსტატების პრინციპს: ფილაქვანი ყოველთვის და იმთავითვე სწყვეტს მასშტაბს, კომპოზიციას და გამოხატულების საზღვარს. რელიეფი ქანდაკებრივია და არა მხატვრული; კომპოზიციაც. მსგავსება, მაშასადამე, მხოლოდ შინაარსებრივია: მსგავსი ტანისამოსი, იარაღი, თემა, ერთი სიტყვით ისეთი რამ, რაც მხატვრულის გარეშე დგას. ამგვარად, ასურული და ხეთური ხელოვნების შედარებითი კვლევისათვის თავიდანვე გარკვეული უნდა იყოს, რომ ასურულ წარმოებას ხეთური ჩამომავლობა აქვს და რომ გვიანხეთური წარმოებაც კი არ იყო დამოკიდებული ასურულისაგან.

ასურული სკულპტურის თანადროული დასავლური ძეგლების დიდი ნაწილი იმ ჯგუფს ეკუთვნის, რომელსაც არამეულს უწოდებენ. სახელწოდება იქიდანაა წარმოდგარი, რომ იმ დროს ამ ძველხეთურ მხარეში

არამეული მოდგმის ხალხები ბატონობდნენ. მაგრამ ასეთ სახელწოდებას შეუძლია გამოიწვიოს ყალბი წარმოდგენა, ვითორც ეს ხელოვნება არამეული ყოფილიყოს. ნამდვილად კი იგი ხეოურია. ამ ნაწარმოების დათარიღება შეგვიძლია ნიშანდობლივ, წარწერების საშუალებით. დათარიღება. თუ შეიძლება აბსოლუტური, თუ არა და ნიშანდობლივ რელატიური მაინც, არის წინაპრობა ყოველგვარი შემეცნებისათვის. ხეთური ძეგლების დათარიღება კი ბევრჯერ სრულებით უკმარია. ხეთური სკულპტურის წინაშე პირდაპირ უსაშველო მდგომარეობაში ვიმყოფებით. დათარიღებული წარწერები არა გვაქვს, მაგრამ მთავარი მიზეზი ეს არაა. საქმე ისაა, რომ ჯერ კიდევ გაბატონებულია მცდარი შეხედულება, თითქოს ხეთური ხელოვნება ასურულისაგან იყოს დაზოკიდებული. ბერძნული და ეგვიპტურა ხელოვნების გავლენასაც ეძებენ. ეს ჯერ კიდევ Puchstein-ის „ფსევდოხეთური ხელოვნების“ შედეგია. „ხეთური კულტურა მდებარეობს ორი უალრესი, მესოპოტამური და ბერძნული, კულტურის შუა. ამიტომ, ის ვერ გამოაცხადებს პრეტენზიას, რომ იგი იმავ ინტენსივობით დავამუშავოთ“. ეს, 1927 წლის ოქტომბერში დაწერილი წინადადება ამას ნათლად გვიჩვენებს; ამასთანავე, მისი ავტორი არ ასხვავებს ბაბილონსა და ასურეთს. სწორედ ესენი იგულისხმება „მესოპოტამიის“ ქვეშ, იმ დროს როდესაც მესოპოტამია ყოველთვის ხეთურ წრეს ეკუთვნოდა. ჯერ-ჯერობით არავინ არ სცნობს ხეთური წრის სახვითი ხელოვნების თავისთავადობას და შემოქმედებითს ძალას.

ხეთური ძეგლების აბსოლუტურად დათარიღებისათვის მხოლოდ შემდეგი საშუალება მოგვეპოვება: არამეული ხანა, თავისი არამეული წარწერებით, იწყება მე-9 საუ-

კუნეში ქ. წ., ე. ი. მაშინ, როდესაც იწყება ასურული სკულპტურაც. ეგებ ოდნავ უფრო ადრინდელი იყოს კაპარის ასურულ-ლურსმული წარწერები ტელ-ჰალაფში, რომლებიც მერმე წააწერეს უძველეს სკულპტურებს. ძველი ნაწარმოების ასეთი მეორადი გამოყენება ზენჯირლიშიც და კარქემიშშიც გვხვდება, მართალია ნაკლებად. კარქემიშის უგვიანესი სკულპტურა, რომელსაც ხეთური ხატოვანი წარწერები აქვს, ეკუთვნის აგრეთვე 1 ათასეულს. ბოლახკეოი-იაზილიკიას ჯგუფი, რომელსაც ხეთური ხატოვანი წარწერები აქვს, ეკუთვნის მე-14 საუკუნეს ქ. წ. და ამ ჯგუფს მიეკუთვნება გარკვეული რაოდენობა ცალკეული ნაწარმოებისა. საზოგადოდ, სკულპტურები ორად შეიძლება დავანაწილოთ: ერთ ჯგუფს ხეთური ხატოვანი წარწერა აქვს, მეორე უწარწეროა. გეოგრაფიულად შეიძლება გავარჩიოთ მცირე-აზიური და ჩრდილო-სირიულ-მესოპოტამიური ნაწარმოები. მაგრამ პირველი განაწილება არ ეთანხმება მეორეს. წარწერიანი ნაწარმოების ტიპური წარმომადგენლებია: იაზილიკიას ბოლახკეოის ახლოს და კარქემიში ეფრატზე. უწარწერო ნაწარმოების ტიპური წარმომადგენლებია: ოიუკი მცირე აზიაში, ზენჯირლი ჩრდილო-სირიაში და ტელ-ჰალაფი მესოპოტამიაში. მაგრამ, ეს განაწილება უთუოდ სტილისტურ განსხვავებულობასაც მოასწავებს და ექვი არ არის, რომ განუყოფელი უწარწერო ჯგუფი, ოიუკი — ზენჯირლი — ტელ-ჰალაფი, უფრო ძველია, წარწერიანი კი უფრო ახალი. არქეოლოგს ისე არაფერი უკარნახებს თავდაჭერილობას, როგორც წარწერების წაუკითხველობა. მაგრამ აქ იმდენი მაინც ცხადია, რომ შემონახული წარწერიანი ძეგლებისაგან იაზილიკიას კლდის სკულპტურა ყველაზედ ძველია და მე-14 საუკუნით განისაზღვრება. ხოლო სრუ-

ლებით დაუჯერებელია, რომ ბოლახკეოსის ახლოს ხატოვანი დამწერლობა გამოეგონათ სწორედ იმ დროს, როდესაც ხეთების სამეფოში საზოგადოდ ლურსმული დამწერლობა იყო მიღებული, როგორც გვიჩვენებს ბოლახკეოსის და ტელ-ელ-ამარნას საბუთები. გარდა ამისა, ვიცით, რომ მთელი ერთი ათასეულით უფრო ადრე ლურსმული დამწერლობა უკვე ფეხმოკიდებული იყო მცირე აზიაში (კანეში კესარიის ახლოს). ამგვარად, უნდა მოველოდეთ, რომ აღმოვაჩინოთ უფრო ძველს ხატოვანწარწერიან სკულპტურას და ალბათ კიდევაც მოგვეპოვება ასეთი საფლავის სტელების მთელი ერთი რიგის სახით. წარწერების უქონლობა იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ იმ დროს, რომელსაც უწარწერო ძეგლები ეკუთვნის, ან სულ არ იცოდნენ წერა, ან ჯერ კიდევ ცოტას სწერდნენ, რასაკვირველია, ეს უნდა გვესმოდეს ა. ვ. cum grano salis: საქმე ისაა, რომ უწარწეროა ცალკეული ძეგლები კი არა მხოლოდ, არამედ გარკვეული სტილის სახეობა მთლიანად და ყოველთვის უწარწეროდ გვხვდება. ამ საკითხების გასარკვევად კარგი იქნებოდა, რომ ბოლომდე მიყვანილი ყოფილიყო კარქემიშის გათხრა, რომელიც შეჩერებულია პოლიტიკური მიზეზების გამოისობით. კარქემიშში გვაქვს ის, რაც სხვაგან არ მოიპოვება: აქ არის როგორც უძველესი ხანის ნაწარმოები, ისე ბოლახკეოსის დროინდელი, შემდეგ, უფრო მერმინდელი და ბოლოს უახლოესი ხანის ნაწარმოებიც. მაგრამ, სამწუხაროდ, შეუძლებელი შეიქმნა ამ, სხვაგან უცნობი, კონტინუიტეტის საკმაოდ გაშუქება, მისი საფეხურების ერთმანეთზე გადაბმა და აბსოლუტური თარიღების შესაფერისად დასაბუთება. ტელ-ჰალაფში დიდი ხარვეზი გვაქვს: აქ ჩანს ორი პერიოდის უძველესი ქვის სკულპტურა; ერთმანეთზე

ეს პერიოდები ქრონოლოგიურად მაინც და მაინც დაშორებული არაა, მაგრამ შემდეგ, არ ვიცით რამდენი ხნის შემდეგ, ეს სკულპტურები ხელმეორედ გამოუყენებიათ. სამარაში, მაგ., ქ. შ. მე-9 საუკუნის ისლამური ნაგებობის ქვაფენილის ქვეშ შემეშვეოდ მოდის ქ. წ. 3000 წლის სასაფლაოები. ეს მაგალითი კარგად გვიჩვენებს, თუ რამოდენა შეიძლება იყოს ტელ-ჰალაფის ხარვეზი. ზენჯირლიშიც ორი უძველესი ჯგუფი გვაქვს და ამათ გვერდით—არამეული ხანის ნაწარმოები (გარდა ამისა, ეგების რამდენიმე ბოლახკეოისეული ცალიც მოიპოვებოდეს). აქ, კვლევის დაწყებისთანავე, საშუალება გვქონდა შეგვეფასებინა ამ საკანთა შორისი შესაძლებელი ხარვეზის ოდენობა. Koldewey-მ გამოსთქვა ერთი სავსებით სწორი და ძირითადი ხასიათის დაკვირვება. Puchstein-ის ავტორიტეტის ზეგავლენით, რომელიც მაშინ სწერდა თავის, დიდი ხანია შეცდომად აღიარებულს, „ფსევდოხეთურ ხელოვნებას“, Koldewey-მ თავისი აზრი მაშინვე შეასუსტა და უკან წაიღო. Koldewey იმდენად ფრთხილი მეცნიერი იყო, რომ თავის დაკვირვებას არასოდეს არ გამოაქვეყნებდა, დარწმუნებული რომ არ ყოფილიყო მის სისწორეში. ეს არქეოლოგიური დაკვირვება შემდეგია: ზენჯირლის უახლოეს, რომაულ-ბიზანტიურ ფენებსა და არამეულ-ხეთურ ფენას შორის, ე. ი. სწორედ ერთი ათასეულის განმავლობაში, ბორცვი გაიზარდა $2\frac{1}{2}$ მეტრით. ამ არამეულსა და ძველ-ხეთურ ფენას შორის დაახლოებით 6 მეტრის სისქე ჩანს. ამისდა მიხედვით, ძველ-ხეთურსა და არამეულ-ხეთურ ფენებს შორის უნდა ვივარაუდოთ 2000 წლის სხვაობა და კიდევ მეტიც. ტელ-ჰალაფში გათხრის ვითარება ისეთია, როს აქაც მსგავსი ამოცანა უნდა გადავწყვიტოთ: როგორც მოვიხსენიეთ, აქ ჩანს ერთი ეპო-

ქა, როდესაც ხელშეორედ გამოუყენებიათ უძველესი ქვის სკულპტურა; ამას გარდა, ბორცვში აღმოჩნდა ხატოვანი კერამიკით დახასიათებული ვანათხარი; ეს კერამიკა თუძველესი ხანისაა და მე-3 ათასეულის პირველი ნახევარი უნდა განისაზღვროს; ერთსა და იმავე დროს უნდა მივაკუთვნოთ ეს კერამიკა და ქვის სკულპტურა, თუ არა? კარქემიში, „წყლის კართან“, უძველესი ხანის სკულპტურა აღმოჩნდა, რომელიც მეორედ გამოუყენებიათ; ბორცვის ძველი კულტურული ეპოქებიდან რომელს უნდა მივაკუთვნოთ ეს სკულპტურა და როგორ უნდა დავათარილოთ შესატყვისი ფენები? ეს არის მრავალუცნობიანი განტოლება, რომლის გადასაწყვეტად მარტო კარქემიში საშუალებას არ იძლევა.

გათხრის ვითარება, მაშასადამე, ისეთია, რომ უძველესი ქვის სკულპტურა, რომელიც რამდენიმე საფეხურისა ჩანს, უნდა მივაკუთვნოთ ძალიან ძველ ხანას, სახელდობრ, მე-3 ათასეულის პირველ ნახევარს და შუახანებს. შემდეგი, სტილის კრიტიკის საშუალებით გადასაწყვეტი კითხვა იქნება: შეიძლება თუ არა ეს ხელოვნება ასეთი სიძველისა იყოს? მართლაც, არა თუ შეიძლება, იგი აუცილებლად ამ სიძველისა უნდა იყოს და ზენჯირლის, ტელ-ჰალაფის, ოაუკის და ზოგიერთი სხვა, აქვე მოსატანი, ძველხეთური სკულპტურა უნდა მივაკუთვნოთ მე-3 ათასეულს, ნიშანდობლივ, მის პირველ ნახევარს და შუახანებს. ხოლო ტელ-ჰალაფის სანახებში ნაპოვნი ბაზალტის უხარმაზარი სკულპტურები, რომლებიც რელატიურადაა დათარიღებული იმავე სტილის საბეჭდავების საშუალებით, კიდევ უფრო ძველია, მე-4 ათასეულით განისაზღვრება და ხეთური ტერიტორიის მონუმენტალურ სკულპტურას სიძველის უპირატესობას ანიჭებს სუ-

მერისა და ეგვიპტის წინაშეც. ამ უძველესი გადმონაცემის უკანასკნელი ნაწარმოები აქემენიდურია და აქემენიდურ ხელოვნებასთან ერთად, ალექსანდრე დიდის შემოტევის წყალობით, ილუპება ძველი ახლო-აღმოსავლეთი მთლიანად.

ახლო აღმოსავლეთის ისტორიაში ალექსანდრესმიერი დაპყრობა ისეთი ნაძალადევი და თან ხანგრძლივი შეჭრა იყო, რომ არ მოიპოვება არც-ერთი ნივთი, რომელსაც მაშინვე არ ეტყობოდეს, ამ შეჭრამდეა გაკეთებული თუ მას უკან. ზეგავლენა ბევრით სცილდება ფაქტიური დაპყრობის ფარგლებს. სრულებითაც შემთხვევითი არაა, რომ ინდოეთის შემონახულ ძეგლთაგან (პრეისტორიულ ნივთებს გარდა) უძველესი ასოკასხანას ეკუთვნის (დაახლ. 70 წ. ალექსანდრეს შემდეგ), და რომ ჩინეთში უძველესი ძეგლები კიდევ უფრო გვიანი ხანით განისაზღვრება, ქ. წ. მე-2 საუკუნის დამლევს ეკუთვნის. საქმე ისაა, რომ აქ ისევ ვპოულობთ იმ ნიშნებს, რომლების ისტორიას ზემოთ გავეცანით: კლდის დამუშავება, ფილაქენით მშენებლობა, ქვის სკულპტურა. აქაურ ფორმათა შორის ბევრია ისეთი, რომელიც აშკარად დასავლეთ ერანიდან მომდინარეობს; მეორე მხრით, ტიპური ხის კონსტრუქცია გვიჩვენებს, რომ აქ მაშინ პირველად შეცვალეს გაუტანელი ხე გამტანი ქვით. ეს გადასვლა ერანული კულტურის შორეული გავლენაა, გამოწვეული იმ შენძრევით, რომელიც ბერძნულ დაპყრობას მოჰყვა და რომლის ტალღები ინდოეთამდე და ჩინეთამდე გავიდა.

ამ დამოკიდებულების მერმინდელ განვითარებას სხვა გარემოებამ შეუწყო ხელი, სახელდობრ, იმან, რომ მე-2 საუკუნეში ქ. წ. შიდააზია კვლავ მოძრაობაში მოვიდა, რასაც ახალი, მესამე გადასახლება მოჰყვა, რომელმაც

ერანული ტერიტორია ელინიზმს ხელიდან გამოსტაცა და უფრო მჭიდროდ დაუკავშირა სამხრეთ და აღმოსავლეთ აზიას.

ამ მოძრაობის პირველი აქტი სახელმწიფოს დაარსება იყო, რომელიც მოხდა აღმოსავლეთ ერანში ქ. წ. 250-ის ახლოს. დაჰებმა, საკურმა ტომმა, რომელიც კასპიისა და არალის ზღვებს შუა მდებარე ვაკეებიდან გამოვიდა, დაიპყრეს აქემენიდური პროვინცია პართავა; აქედან დაერქვათ მათ პარტები, ხოლო მათს სახელმწიფოს—პართია. ამ სახელმწიფომ დასავლურ ელინიზმს მოსწყვიტა გრეკობაქტრული სახელმწიფო, რომელიც პირველად სამარკანდიდან ჰინდუკუშამდე იყო გადაჭიმული, ახლა კი თანდათან სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ, ინდოეთისაკენ გადაიწია და მოკლე, ბრწყინვალე არსებობის შემდეგ დაიღუპა. მესამე არიული გადასახლების მეორე აქტი იყო: საკების გამოსვლა მათი პირვანდელი სამშობლოდან, ფერღანიდან, და რამდენიმე მოკლე ეტაპით გადასახლება სამხრეთ-აღმოსავლეთ ერანისა და ჩრდილო-დასავლეთ ინდოეთისაკენ. ეს საკები აქემენიდური წარწერების „საკა ტიგრაქაუდა“ და „ჰაუმავარკა“ არიან, რომლებიც კიროსიდან ვიდრე ალექსანდრემდე იაქსარტზე ისხდნენ „სოლდის ვალმა“. აქ იყვნენ ისინი, როგორც ჩინური წყაროები გვაუწყებენ, ქ. წ. მე-2 საუკუნის პირველ ნახევარშიც, ე. ი. მაშინ, როდესაც მათი გადასახლება დაიწყო. მათი გადასახლების გზა შეიძლება გამოვიცნოთ ნაკლულოვანი დასავლური და ჩინური ცნობების კრიტიკული შედარებით: ეს იგივე გზაა, რომელიც მივიღეთ პირველი არიული გადასახლებისათვის: ოქსუსის სანახებიდან, მერვზე და ჰერატზე, სისტანში, ბელუჯისტანში და ინდოეთში. არ უნდა შეგვაცდინოს ჩინელების ცნობამ, თითქოს საკები

თუ მათი ერთი ნაწილი, „დაკიდებულ კარზე“ გასულიყვნენ, რომელსაც პამირის მთის კვანძში ეძებენ. ეს „დაკიდებული კარი“ მითიურ გეოგრაფიას ეკუთვნის და, თუნდაც იგი შემდეგში პამირისათვის მიეკუთვნებინათ, არაფერს არ ამტკიცებს. არშაკუნიანთა პართულ სახელმწიფოს ძალა საკმაოდ შესწევდა, რომ საკების გზა აღმოსავლეთისაკენ გადაეხარა.

მითრიდატ II-მ, როგორც ეტყობა, დაუთმო მათ სამხრეთ-აღმოსავლეთი ერანის ტერიტორიები, სადაც მათი სახელი დღემდე შერჩა—სისტანი, ძველად „საკასტანა“. როგორც სასანური წარწერები გვამცნებენ, საკების სახელმწიფო, რომელიც დაახლ. 500 წელიწადი არსებობდა, მოიცავდა ამას გარდა, ინდის სამხრეთ ტერიტორიას მთლიანად (სინდი), პენჯაბს და აღწევდა დელის და ბომბეის. ამავე დროს, ძველი ბაქტრია, განდარა და ქაბულის ველი დაიჭირეს ტოქარებმა (მერმე „კუშანი“). კუშანის სახელმწიფოს ბოლო ელება არდაშირ I-ის მეფობისას, 225 წ. ქ. შ. საკების სახელმწიფო კი ამის შემდეგ კიდევ 60 წელიწადი არსებობდა და ბაჰრამ II-ის მეფობის დროს მოისპო. სასანელთა სახელმწიფო, რომელმაც ეს მხარეები დაიპყრო, აღმოსავლეთში მოიცავდა და კიდევაც გადასწვდებოდა აქემენიდური სახელმწიფოს ფარგლებს. ეს გაგრძელდა ქ. შ. მე-4 საუკუნის შუახანებამდე, როდესაც ამ ტერიტორიებზე შიდააზიურ ხალხთა ახალი ტაღლები გადმოვიდა.

შუაზიურ ბუდიზმს ელინისტური იდეები გრეკობაქტრული სახელმწიფოდან გაუჯდა. საკების სახელმწიფო გვიხსნის ძლიერ ერანულ გავლენას ქრისტეს შემდგომი ხანის ინდოეთში.

დასასრულ, კიდევ ერთხელ გადავახედოთ თვალი კულტურულ დამოკიდებულებას წინააზიასა და აღმოსავლეთ აზიას შორის. აქ გვაქვს: ჯერ ერთი, ურთიერთობა ხეთურ-კასპურ წრესა და ჩინეთ-ინდოეთს შორის უძველეს ხანაში, 3000-ის ახლ. ქ. წ.; შემდეგ, აქემენიდური სახელმწიფოს აყვავების ხანაში, დასავლეთაზიური იდეების გავრცელება ჩრდილოაზიასა და ინდოეთში; მესამე, ალექსანდრეს და გრეკო-ბაქტრიული სახელმწიფოს ხანაში, — ძლიერი სტიმული ახალი შემოქმედებისათვის ჩინეთსა და ინდოეთში; ამის შემდეგ გრძელდება კულტურული კავშირი დასავლეთ და აღმოსავლეთ აზიას შორის საშუალო საუკუნოებშიც; ეს კავშირი შეიძლება მხოლოდ იმეორებდეს იმას, რაც ერთხელ უკვე ფაქტი ყოფილა ისტორიის ალიონზე, მე-4 ათასეულის გასულს და მე-3-ის დადგეს.

931/939

3 518

8260 1 826.